

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№ 83
(19714)
2023 чылдың
ноябрь 1
среда

Хүннүң үнери — 07:35
Ажары — 17:16
Хүн дурту — 9:41

Садар өртээ
хостуг

12+

Дыштанылга үезинде «Номчуңар-ла!»

Материалды 12-гидарындан номчуур.

/ Чуруктуу ТР-ниң Өөредилге яамызының сайтызындан алган.

Улуг ажилдың эгеzi...

Октябрь 27-де Тываның гуманитарлыг болгаш социал-экономиктиг дузалал шинчилелдер институтунга Тываның Баштыңының чанында Дылдар политиказының талазы-биле күрүне чөвүлелиниң хуралы болуп эрткен...

/ 3-кү арында

Төрээн дылынга өөредири чугула

Тыва дыл хүнүнүн бүдүүзүндө ТГШИ-ниң "Өг" хуралдаар залынга "Чаштарның өзүлдезинге болгаш өг-бүле кижизидилгезинге төрээн дылдың ролю" деп темалыг хемчег болуп эрткен...

/ 4-кү арында

100 ажыг дылдар аразынче тыва дылды
"Яндекс.Очулдурукчуже" киирер.

Стратегия
бадылаттынган

Ук документ элээн каш угланышкыннарда Сибирьниң регионнарының экономиктиг өзүлдезинге байдалдарны тургузар болгаш оларның чурттагы чоннарының амыдырал байдалын экижидер 150 ажыг ажил-хемчеглерни хаара тудуп турар. Тыва Республика талазы-биле ук документте 31 пункт көрдүнген: экономиктиг төлөвилелдерниң боттаныл-газынче угланган – 26, социал адырның 5 төлөвилели. ТР-ниң Баштыңы В. Ховалыгның санап турары-биле алырга, 2035 чылга чедир бо документиниң амыдыралга боттанышкыны Сибирь федералдыг округту божуу-дүрген экономиктиг өзүлдениң төвү болдурар.

Ук Стратегияже Тывадан кирген чугула чүүлдерниң аразында чуртталга болгаш социал объектилерниң тудуунуң талазы-биле төлөвилелдер, ховар металлдарның база алдынның тывыжы, а ол ышкаш инфраструктураның чаартылгазы, инвестиция төлөвилелдериниң боттанылгазы кирип турар дээрзин Тываның Экономиктиг хөгжүлдө яамызы дыңнаткан.

«Инфраструктурлуг хөгжүлдө» деп ат-биле бадылаттынган Стратегияның эң чугула угланышкыннарының бирээзи болза, Тываның девискээрин таварыштыр эртер «Россия – Моол – Кыдат» транспорт коридорунуң тудуунуң ажилдап кылдынган планнары, ооң иштинде чаа автомобиль база ужар чүүлдүң маршруттарының тудуу кирип турар.

Стратегияның боттанылганын кирген социал адырда мурнады көөр сорулгаларының чугула төлөвилелдериниң аразында онкология диспансериниң, республиканың уруглар эмнелгезиниң, республиканың өкпе аарыгларына удур эмнелгезиниң, эмчи дузазының чаңгыс аай төвүнүң, Каа-Хем суурда спорт-культура төвүнүң тудуу кирип турар.

«Кластер хөгжүлдө» деп кезек регионнуң экономика-зынче хууда инвестицияларны хаара тударынче угланган. Ол угланышкынның иштинге бүдүрүлгө черлерин тургузары, заводтарны чаартыры, мөөң чыдымнарның чаа тывыштарын ажыдары болгаш турист-чи объектилерни хөгжүдери көрдүнүп турар. Ол ышкаш «Үш-Белдир» санаторлуг-курорт төвүн, чыл дургузунда үзүктел чок ажилдаар «Азияның эртинези» деп уруглар лагерин, «Солчур» деп логистика төвүн, эмульсия-биле ажилдаар частыр бүдүмелдерниң чамдык кезектерин бүдүрер заводту тударын, ховар металлдарның, ниобийниң, танталдың, цирконийниң, алдынның тывыжын чорударын планнап турар. Оон аңгыда, «Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем үлетпүрү» дээн чижектиг кластерлерни тургузарының үр хуусаалыг планнарын кириген.

/ А. ХЕРТЕК белеткээн.

Тываның Баштыңы
шериглер-биле ужурашкан

Россияның чаа девискээрлеринче ажилчын сургакчы-лаашкынның үезинде Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг Төп болгаш Чөөн шериг округтарынга чедип, ында албан-хүлээлгезин эрттирип турар бистиң чаңгыс чер чурттугларыныска ужурашкан.

Республиканың бирги удуртукчузу-биле кады тускай шериг операциязының

айтырыгларының талазы-биле тускай төлээзи Тимур Куулар, ТР-ниң Дээди Хуралы-

ның Даргазы Каң-оол Даваа, а ол ышкаш депутат Эрес Хуурак олар чорааннар. Шериг албанныгларның чагыын өзү-гаар садып алганы техиктиг дериг-херекселди делегация чедирип чораан.

Дайынчы сорулгаларны ак сеткилдиг күүседип турар чаңгыс чер чурттугларының төрөөн арыннарын көөрү өөрүнчүг болган дээрзин Владислав Ховалыг бодунуң блогунга демдеглээн. Дайынчылар төрөөн Тывага изиг байыры чедиргеннер.

Делегацияның чедирип бергени тускай техниканың санында квадрокоптерлер, дроннарны өжүр шавар херекселдер, харылзаа чепсээ болгаш өске-даа дериглер бар.

Немелде техниктиг херекселдер-биле дайынчыларны деририн Тываның төлээлери доктаамал чорудуп турар. Бистиң оолдарның шериг албан-хүлээлге эрттирип турары салбырлардан чагыг-

ларны баш бурунгаар чыып турар. Ук дуза республикадан барган дайынчы бүрүзүнге четсин дээш, аңгы-аңгы шериг кезектерин хаара тударын кызыдып турар.

Техниктиг дериг-херекселдерниң дамчыдылгасындан аңгыда, регионнуң төлээлери дайынчыларны дүвүредип турар айтырыгларга хамаарыштыр чугаалашканнар. Нургулайында шериглер эмчи дузазының, өг-бүлениң байдалының аайы-биле шөлээлери тыпсырынга, бот-өөредилге талазы-биле айтырыгларны салган дээрзин Владислав Ховалыг демдеглээн. 41-ги армияның удуртулганың база 55-ки бригаданың командири полковник Сергей Карасёвтуң киржилгези-биле кириген өргүүделдерниң хөй кезиин ол-ла черинге шийтпирлээн дээрзин Тываның Баштыңы дыңнаткан.

/ А. ХЕРТЕК белеткээн.

| ЧИДИГ АЙТЫРЫГ |

Тыва дылдың ажыглалын калбартыр

“Тыва дылды хөгжүдериңиз эчис сорулгазы” VIII шуулганың ажылы дүүн, октябрь 31-де, Тыва дыл хүнүнүң бүдүүзүндө эгелээн. Тыва Республиканың Чазаның чанында Тываның гуманитарлыг болгаш социал-экономиктиг тускай шинчилелдер институтунга шуулганың шөлдериниң ажылы болуп эрткен. Оларның ажылынга эртемденнер, башкылар, чогаалчылар, журналистер, чогаалдыкчы болгаш хөй-ниити организацияларның төлээлери киришкен.

“Тыва дылдың албан өзүзү-биле доктааттынган адырларда болгаш массалыг информация чепсектеринде ажыглалы” шөлдүң ажылынга тыва дыл эртемденнери, журналистер, очулдурукчулар болгаш хөй-ниити организацияларының төлээлери кирип, бо чугула айтырыгны сайгарып чугаалажып, аразында бодалдарны солчуп, экономика, хоойлу-дүрүм дээш өске-даа адырларда база солун-сеткүүлдерде, радио, телевидениеде тыва дылды ажыглап турарына хамаарыштыр чидиг чугааны чоруткан. Чидиг-даа болза, ажыктыг бодалдар, саналдар солчушкуннарын ТГШИ-ниң дыл эртемденнериниң секторунуң эртем ажилдакчызы, филология эртемнериниң кандидаты Оюмаа Саая билдилиг башкарып эрттирген.

Тываларның 82 хуузу боттарының төрөөн дылын

билирин айтырыг-харыы шинчилелдер көргүскенин Оюмаа Маадыр-ооловна бодунуң кирилде илеткелиниң үезинде дыңнаткан. 1980 чылдарның төнчүзүнге чедир республиканың ол үеде эң улуг “Шын” солунуң тиражы 30 муң экземпляр, а Тываның ном үндүрер черинге чаңгыс номнуң тиражы 10–15 экземпляр хире турганын, амгы үеде чечен чогаал номунуң тиражы 1000 экземплярдан көвүдөзүн эртемден чугаалаан. Ол дээрже элээн дүвүрөнчиг чүүл дээрзин эртемден демдеглээш, тыва дылды сайзырадырынга интернет дээш массалыг информацияның электроннуг чепсектери дыка сайзыраан амгы үеде эртем-техниканың чедишкыннерин тыва дылды хөгжүдериңиз ажыглаар ужурлуг бис деп айыткан.

“Тыва дылдың албан өзүзү-биле доктааттынган адырларда болгаш массалыг информация чепсектеринде ажыглалы” шөлге экономика, хоойлу-дүрүм, эрге-чагырга дээш өске-даа адырларга хамааржыр чаа терминнер очулгазының дугайында чугаа ханы болгаш ажыктыг болган. Республиканың эрге-чагырга органнары, кожуун болгаш суму деңнелдеринде безин, боттарының доктаалдарын, шийтпирлерин тыва дылга биживейн, чүгле орус дылга парлап турарын эртемденнер, журналистер болгаш өскелер-даа чугаалаан. Ынчангаш олар республиканың

эрге-чагырга органнарының доктаал-саавырларын орус, тыва ийи дылга парлап үндүрерин чогуур органнарда саналдаар деп шийтпирлээннер.

Экономиктиг, юридиктиг дээш өске-даа чаа терминнер очулгазын дүрген чорудар сорулга-биле массалыг информация чепсектери биле ТГШИ-ниң сөстүктөр секторунуң тускай ажилчын бөлүүн тургузар, терминнер комитединиң ажылын шалыпчыдар деп саналды секторнуң удуртукчузу Кызыл-Маадыр Симчит кириген.

Национал школа хөгжүдөр институттуң эртем ажилдакчызы Аянмаа Салчактың “Кезем-чешүүгү чорудулгазында тыва дылдың ажыглалы” илеткели, ону дыңнааннарда дыка сонугу-ганчыг, ажыктыг чүүлдер-даа ында бар болган. Аянмаа Кошкар-ооловна Россияның очулдурукчулар эвилелиниң кижигүнү. Республикага 5–6 кижисанныг очулдурукчулар бөлүүн тургускаш, Россияның очулдурукчулар эвилелиниң салбыры кылдыр албан өзүзү-биле бүрүткөдип алырын ол саналдаан. Ооң саналын боттандырып болурунун аргазы бар дээрзи ол-ла дораан илерээн. Россияның очулдурукчулар эвилелиниң салбырын Тывага тургузуп алыр болза, очулга ажылы чаа деңнелче көдүрлүп болур.

Массалыг информация чепсектериниң электроннуг хевирлери аажок сайзыраңгай үеде чурттагы чонга медээ-

лер чедиреринге сайтылар улуг рольдуг. Тыва Республиканың чамдык информация чепсектериниң сайтыларында тыва дылдың байдалын база чугаалашкан.

ТР-ниң Күрүнениң автономнуг албан чери “Тыва-медиагрупптуң” иштинде кирип турар “Шын”, “Тувинская правда”, “Тываның аныяктары”, “Сылдысчыгаш”, “Тува24” телеканал, “Звезда. Кызыл” радио, «ТМГ» медээлер агентелиниң сайтыларына тыва дылды калбаа-биле ажыглаар дээш, боттандырып чорудуп турар төлөвилелдериниң дугайында ооң директору Надежда Саттың тодаргай болгаш допчу дыңнады “Тыва дылдың албан өзүзү-биле доктааттынган адырларда болгаш массалыг информация чепсектеринде ажыглалы” шөлге олурганнарның сонугу-галын оттурган. Ол төлөвилелдер боттаны бээрже, “Тыва-медиагрупптуң” эң ылаңгыя кабельдиг телевидениези дамчыштыр тыва дылга дамчыдылгалар көвүдээр.

“Тыва дылдың албан өзүзү-биле доктааттынган адырларда болгаш массалыг информация чепсектеринде ажыглалы” шөлге тыва дылды аңгы-аңгы адырларга ажыглаар талазы-биле өске-даа айтырыгларны чугаалашкан.

/ Ш. МОНГУШ.

Улуг ажылдың эгези ...

Октябрь 27-де Тываның гуманитарлыг болгаш социал-экономиктиг тускай шинчилелдер институтунга Тываның Баштыңының чанында Дылдар политиказының талазы-биле күрүне чөвүлелиниң хуралы болуп эрткен. Ооң кол сорулгазы 2024 чылдан 2033 чылга чедир тыва дылды сайзырадырының болгаш күрүне деткимчезиниң стратегияларын боттандыраар хемчеглер планын бадылаары болган.

Тываның гуманитарлыг болгаш социал-экономиктиг тускай шинчилелдер институтунун директору Вячеслав Март-оолдун чугаалап турары-биле алырга, 10 чыл дургузунда боттандыраар кылдыр санап каан планын чартык чыл дургузунда ажилдап кылып келген.

“Бөгүн дылдар политиказының талазы-биле күрүне чөвүлелиниң бир дугаар хуралы болуп эртип турары бо. Ажилдап кылган стратегия дээр-ле Тываның бөлүк идепкейжи эртемденнериниң улуг ажылының дүжүдү болур. Бо эгелээшкенин бистиң республикавыстың Баштыңы база деткээн” – деп, Вячеслав Март-оол чугаалаан.

Тыва дылдың хөгжүлдезиниң күрүне деткимчезиниң стратегиязы дээр-ле Тываның күрүне дылдарының бирээзи болур тыва дылдың күрүне деткимчезиниң талазы-биле узун хуусаалыг план тургузарына угланышкындар системасы болур. Ол хоойлу чогаалдыг, өөредилге, эртем, массалыг информация чепсектери, культура, уран чүүл болгаш ном үндүрүлгези, сагыш-сеткил сайзыралы болгаш шажын, амгы үениң информация-коммуникациялыг технологиялары дээн ышкаш 9 аңгы адырдан тургустунган болгаш ниитилелдин бүгү-ле адырларын хаара тудупкан.

Чижээлээрге, өөредилге адырында чаш болгаш школа назыны четпээн уругларның ийи дылга чугааланырының психологтук үндениннерин өөренип көөрү, хөй дылдыг школа хөгжүдөр концепция тургузары, ТывКУ-нун тыва чогаалдың болгаш аас чогаалының эртем-өөредиглиг лабораториязын ажыдары, бүгү-ле назы-харның ажы-төлүнге болгаш аныктарга тыва дылды өөренириниң электроннуг интернет-курлавырларын тургузары дээш оон-даа өске.

Стратегияны, тыва дылдың хөгжүлдезин деткири-биле, аңгы-аңгы органнарның болгаш албан черлериниң харылзаалыг ажылын чорудар сорулгалыг тургускан. Ооң кол сорулгаларынче ниитилелде тыва дылдың хүлээлгелерин калбартыры, ооң салдар-хамаарылгазын бедидери, база нормаларын, сөс курлавырын хөгжүдери болгаш кадагалап арттыраары кирип турар. Оон аңгыда, стратегия тыва болгаш орус дылдың аразында дең эргени тургузарынче болгаш хөгжүдөрүнче угланган. Ол сорулгаларны чедип алырда, күрүнениң болгаш муниципалдыг органнарның, эртем болгаш өөредилге албан черлериниң, хөй-ниити каттыжышкындарының болгаш кижилериниң аразында кады ажилдажылганы чорудары көрдүнгөн.

“Бөгүн тыва дылды хөгжүдөр орук картазының хемчеглериниң бүгү-ле кезектери чедир ажилдап кылдыганы бе дээрзин тодарадыр, ажилды бүрүнү-биле белеткеп кылгаш, бадылааш, ат салыры-биле Тываның Баштыңының кирип бис” – деп, ТР-ниң Чазаның Даргазының оралакчызы Орлан Сарыглар чугаалаан.

Тыва дылдың эдилелиниң деңгелин өөредилгениң кайыдаа адырына сайзырадырда, республиканың бүгү-ле өөредилге черлерин бүрүнү-биле хандыраары негеттинип турарын филология эртемнериниң доктору Мира Бавуу-Сюрюн чугаалаан: “Россияның өөредилге системасында өөредилге черлери 3 улуг бөлүккө чарлыр. Бир дугаарында, ниити өөредилге черлери азы школалар, ийи дугаарында лицейлер, гимназиялар дээш оон-даа өске. А үш дугаарына кады кызыгаарлыг уругларның өөредилге черлери хамааржыр. Уруглар садтарында, школаларда, ортумак профессионал, дээди өөредилге черлеринде тыва дыл өөренир эртем кылдыр-даа, чамдык таварылгаларда өөредилге дылы-даа кылдыр

кирип турар. Тыва дыл, чогаал кичээлдери аңгы турар-даа болза, тыва дылды республикага бүрүнү-биле хөгжүдөрдө, эге школага, орус дылдан аңгыда, шупту эртемнерге тыва дыл кырынга өөредилге номнары, башкыларга пособиелер, электроннуг өөредилге номнары бүрүнү-биле хандырттыг турар ужурул. Бо талазы-биле ажилды кылырда, өөредилгениң чадазын, хевирин болгаш уругларның тыва дылды кайы хире билирин шуптузун өөренип көөр апаар”.

Ук программада тыва-орус, чуруктуг, этимологтук, диалектилер, юридиктиг, көдээ ажил-агый терминнериниң болгаш тайылбырлыг словарьның 3-кү томун дээш оон-даа өске бөлүк сөстүктөрү белеткеп үндүрерин кириген. Ол ышкаш тыва дылды сайзырадып тургаш, сөстөрүнүн шын бижилгезинче база онза кичээлгеини угландырып, орфографтыг словарьны чаартыры чугула дээрзин демдеглээн. Амгы үеде чаа-чаа технологияларның сайзырап турары-биле, ук словарьларның саазын хевиринден аңгыда, электроннуг хевирлерин база тургузар сорулганы салган.

Бичии болгаш элээди уругларга тыва дыл кырынга “Тываның төөгүзү”, “Тыва дылдың төөгүзү”, “Чогаалчылар”, “Чогаал”, “Хөгжүм”, “Сылдыстар”, “Үнүштер”, “Черлик дириг амытаннар”, “Азырал дириг амытаннар” дээш оон-даа өске бөлүк номнарны белеткээр сорулганы база салган.

Адыр бүрүзүндө салдыг хемчеглерни санап четпес. Амгы үениң чаа-чаа негелделеринге, технологияларынга, анык-өскениң сайзыралына дүүштүр планнаттыг ажилдар тыва дылдың хөгжүлдезинге улуг идигни бээр дээрзинге идегел бар.

Ук программада адыр бүрүзүнүн кандыг ажил чорударын базым санай айтып бижээн. Чөвүлелдин кежигүннери ында кирген чүүл бүрүзүн тус-тузунда сайгарып, оларның чогулчалыын тодарадып, немей чүүлдерни кирип, улуг ажилды чоруткан.

/ Чыжыргана СААЯ.
Буян ООРЖАКТИҢ тырт-тырган чуруктары.

Интернет четкизинде

Октябрь 31-де Тыва дыл хүнүнге тураскааткан янзы-бүрү хемчеглерни ТГШИ-ниң ажилдакчылары организаастаан. Оларның бирээзи «Премия. Тыва дылда интернет-контент» деп хемчег «Артха» дизайн-студияның оран-савазынга болуп эрткен.

Аңаа тыва дылдың келир үеде салым-чолу дээш сагыжы аарып чоруур хамаатылар киришкен. Ук хемчегни Тываның гуманитарлыг болгаш социал-экономиктиг тускай шинчилелдер институтунун анык эртем ажилдакчызы, филология эртемнериниң кандидады Чойган Ондар дузалакчылары-биле организаастаан.

«Келир чылдың чайдан бээр интернет четкизинге «Яндекс. Очулдурукчу» деп сервис тыптып кээр. Яндекте 100 ажыг янзы-бүрү дылдар бар. Тыва дылды шак ол 100 ажыг дылдарның аразынче кириер дээш, чогуур ажилдарны чорудуп турар бис. Ол ажилдың түңгелдинде сөзүглелдерни кандыг-даа дылдан тыва дылче «Яндекс. Очулдурукчуга» очулдуруптар апаар. Бөгүн чыып алган бааза-выска даянып, Тываның чырык угаанныг оолдар-кыстары ол очулганы кылып эгелей берген.

2024 чылда тыва дылдың шын бижилгезин хынаар система болу бээр. Бо хүннерде аңаа хамаарыштыр чогуур ажилдарны чорудуп турар бис. «Тывалап» деп сайт бар. Тывалар төрөөн дылынга бижиксээр. Ынчалза-даа чазыг чокка бижири берге. Ынчангаш «Тывалап» деп сайтыже кире бээр, тыва дылда сөстөрүнүн чазыгларын эдип бээр. Бо кылып турар ажылывысты чүгле сайтыга эвес, а социал четкилерде мессенджерлерге дээш, каяа-даа ажылап болур органы тургузар дээш, кызыдып турар бис.

Ооң соонда, 2025 чылда, «Тыва чугааның тодарадыкчызы» деп төлөвилелди белеткеп турар бис. Ону кылырга, 300 хире шак бижиткен тыва домактар херек. Чижээлээрге, орус дылды 264 шак бижиттирип каан, башкир дылды 277 шак, англи дылды 3364 дээш шупту аңгы-аңгы үелерлиг домактарны тускай программада чыып каан. Бо программаны болу бээр, кым-даа ажыдыптарга, тыва домактар бар боор. Микрофонуна басып алгаш, тыва дылда домакты номчуп азы чугаалаптарга, харызы үнүп кээр. Ынчап тургаш 300 шактың чугаазын чыып алырын планнап турар бис. Ооң соонда тыва дылды компьютер дээн ышкаш техника билип турар апаар.

Ол ышкаш чугаа синтезатору база херек. Ону кылырда, тыва дылга эки чугаалаар кыс кижиге херек. Ооң үнүн биждип алгаш, монтажааш, компью-

терже кириер. Оон компьютер ол үн-биле «чугааланыр» апаар.

Тыва дылда кылымал угаанныг колонка 2026 чылда боттаны бээр дээрзинге идегеп турар бис. Колонкага айтырып салырга, ол тыва дылга ырлап, чок болза агаар-бойдус ам бо шакта кандыгыл дээш харылап бээр. Бо колонканы кылырынга чугаа тодарадыкчызы, чугаа синтезатору болгаш очулдурукчу ыяап-ла херек болур. Англи дылда база бар. Ону тыва дылче очулдуруп алып болзувусса эки. Ооң соонда кылымал угаанныг колонкага айтырып салырга, ук баазадан англи дылда харыны тыпкаш, тыва дылче очулдургаш, синтезатор харылап бээр.

Кылымал угаанныг колонканың адын кым деп адап алыр бис деп айтырып бар. Дүүн кежээге чедир кирген саналдарның аразындан Эвилец Ай-кыс, Матпаадыр деп үш атты шилээн бис. Ам оларның чаңгызын шилиир дээш, онлайн бадылаашкын чоруп турар.

ЭВИЛЕЦ дээр-ле дыка чараш ховар тыва кыс ат. Яндекте Алиса-биле чугаалажып турган улус ооң эвилец-ээлдээн эскерген боор. Ону канчаар-даа сөглээрге, ол удур черле бак сөс чугаалавас, эвилец харылаар. Тыва дылдыг кылымал угаан база эвилец-ээлдек, чазык чаңыг кыс уруг болган болза деп бодал-биле саналдаан.

АЙ-КЫС — тыва кыс чараш ат. Кылымал угаанны англи дылда AI (Artificial Intelligence) деп адаар, ынчангаш амгы үеде Россияның үндэтин чоннарының дылдарында тыптып турар кылымал угаанныг колонкаларны номай (башкир дылда), iВика (марий дылда) дээн чижектиг AI деп слогтук чингине кыс аттар-биле адап турары база ужурул.

МАТПААДЫР дээр-ле тыва улустун аас чогаалының делегейинче кара чажывыстан эдиртип келген номувус болгай. Үе шагның сайзырап өскөрилгени-биле Матпаадырның чаа делегейде омур-хевир, кижиге харылзажыр аргазы база чаарттынар ужурул эвес бе? Социал четки ВКонтактеде «Тыва википедия» деп бөлүккө киргеш, онлайн соңгуурунче силерни кыйгытып тур мен, чонум — деп, Чойган Ондар чугаалаан.

Чойгана Карди «Орус-тыва сөстүктүң» онлайн хевирин-биле таныштырылганы кылган.

Тыва дылды нептередириниң планын тургузуп тура, ТГШИ-ниң ажилдакчылары тыва дылдың интернет четкизинде ажылгалына хамаарыштыр шинчилел ажылын организаастаан турган.

Хемчегниң эң-не кол кезээ — тыва дылды интернет четкизинде нептередип чоруурларга шаңналдарны тывыскан.

/ Айдың ОНДАР.

Төрээн дылынга өөредир чугула

Тыва дыл хүнүнүн бүдүү-зүнде ТГШИ-ниң “Өг” хурал-даар залында “Чаштарның өзүлдезинге болгаш өг-бүле кижизидилгезинге төрээн дылдың ролу” деп темалыг хемчег болуп эрткен.

Аңаа ТГШИ-ниң дыл эртемниң секторунун кол специалисти Светлана Сеглеңмей “Төрээн дылдың чаштарның сайзырап өзөринге уjur-дузасы” деп илеткелди кылган.

2014 чылда шупту эртемнерни орус дыл кырынга эрттирер деп чарлык үнген соонда, улуг-даа, бичии-даа чон колдуунда орус дыл кырынга чугаалажып эгелээнин ол чугаалаан. “Оон бээр-ле төрээн дыл уттундуруп, амгы үеде дүвүренчиг байдалды от-туруп, өөреникчилер орус-даа, тыва-даа дылды эки билбес апарганындан дылдың байдалы кудуку деңгелде келген. Бир дугаарында төрээн дылче угланган ажилды чугулалап көөр. Ылаңгыя ие кижиниң дылынга ол дорт хамаарылгалыг” — деп, Светлана Феликсовна демдеглээн.

Чаш кижичырык чер кырынга көстүп келгеш-ле, иезиниң үнүн дыңнап, өөренип эгелээр. Ие кижичаш төлүнүң мага-бодунуң кезектерин адап берип чугаалажыр чораан. Тыва улустуң аас чогаалында “матпаадыр”, көгүдүлгөр, күткүлгөр — чаш уругну сайзырадыр оюннар. “Матпаадырны ойнавышаан, уругнуң салааларын нугуп, санаары дээр-ле уругнуң мээзинде моторика төвүн сайзырадып турары болур. Уруглар садтарында

Республиканың уруглар садтарында тыва дыл башкылары конференция үезинде.

база пластилин-биле дүрзүлөр тударының үнденин ол. Матпаадырны чогаадып каан кижини кончуг мерген угаанныг кижичаш деп санаар мен” — деп, дыл секторунун кол специалисти чугаалаан. Чамдык ада-иелер чаш ажы-төлүн ам-даа чүве билбес, мугулай деп бодааш, чугаалашпазы шын эвес дээрзин ол сагындырган. Уруг төрүттүнүп келирге-ле, иези чаш төлү-биле чугаалажып эгелээр уjurлуг. Бичии уруг чугаа, дыл дыңнавайн, кижилер аразынга өспөс болза, чугаазы-даа үнмес, угааны-даа сайзыравас дээрзин чижектерге бадыткап тургаш чугаалаан.

Кижиниң мээзинден аңгыда, ооң дылы дег нарын чүүл ховар деп эртемденнер санап турарын Светлана Сеглеңмей дыңнаткан: “Бичии уруг 3–4 харлыыга чедир төрээн дылының шупту талаларын өөренип шыдапкан болуру — онзагай чүүл. Ол бодунуң

төрээн дылын чажындан тура дыңнап өөренип тургаш, чугаа үннерин шын адап, сөстүң утказын ылгаар фонемаларны танып турар апар. Ол ышкаш сөстүң утказын ылгап, шилип алып, падежтерге өскертип, кылыг сөзүнүң үе-чадазын ылгап, домакты шын тургузуп, чечен чугааны безин чогаадып шыдаптар шак ыңдыг аргалыг болур” — деп, ол чугаалаан. Уругнуң бажының ажылын бүдүн дыл институтунуң ажылы-биле деңгел турары база онзагай.

Уругну кижизидер уjurлуг улус ада-иези дээрзи билдингир. Кижизидилгениң үнденин — өг-бүледе. Чаш уруг ада-иезин көрүп, чугаазын дыңнап тургаш, чаңчылдарын таварыштыр кижичаш болуп хевирлеттинерин башкы чугаалаан: “Тыва кижичаш бүрүзү өгбелериниң арттырып каан дылын, чаңчылдарын, культуразын үнелээр, хүндүлээр

болза, ол дылын черле кагбас уjurлуг. Төрээн дылынысты камгалап, ону амыдыралы-выска ажыглап, сайзырадып, делгередип, хөгжүтпес болзувусса хоржок. Ол дээрге бистин шуптувустуң ыдыктыг хүлээлгевис” — деп, Светлана Сеглеңмей түңнээн.

Эртемденнерниң чугаалап турары-биле алырга, уругларның 10–11 айлыындан 7 харлыыга чедир дыл шигээди алып кезек үезин эң идепкейлиг миннишкин үези деп адаар. Ол үени уруг кижилер аразынга өспөй азы кижичугаазын дыңнавайн, эрттирптер болза, орта кижичаш сайзыравайн баар. Ооң соонда дылга чеже-даа өөредирге, дылы чевен, угааны тудуу болурун Светлана Сеглеңмей ада-иелерге сагындырып турар: “Ада-иезиниң эң-не эки билер дылы төрээн дылы болганда, уругну ыяап-ла аңаа өөредир чугула. Эң идеп-

кейлиг миннишкин үезинде уругларга чеже-даа дылды өөредип апарурун эртемденер шинчилеп каан”.

Ол ышкаш РЭА-ның Дыл эртемниң институтунда Россияның дылдарын кадалаар, дигизер болгаш документациялаар эртем төвүнүң удуртукчузу, филология эртемнериниң кандидаты Аржаана Сюрюн “Төрээн дылдың өг-бүле кижизидилгезинге уjur-дузасы” деп видео таварыштыр илеткээн. Ооң амдызында бодунуң ажы-төлү чок-даа болза, угбаларының, дуңмаларының уругларын тыва дылга кандыг аргалар ажыглап тургаш өөредип турарын таныштырган. Илеткелчилерден аңгыда, республиканың уруглар садтарында тыва дылды чаштарга өөредип турар кижизидикчи башкылар бот-боттарының аразында аргадуржулганын база үлешкеннер.

/ Чыжыргана СААЯ.

Үжен үш харлыг шүлүк

Бо шүлүк эрткен чүс чылдың тозан чылдар эгезинде бижиттингенин Тываның улустуң чогаалчызы Артык Ховалыг чугаалап турар. Солуннарда, “Билзекте хээ”, “Өндүр өкпөң өң” деп номнарда парлаттынган. Ол үеде тыва дылды кадагалаар деп чугаа-даа турбаанын чогаалчы сактып турар. Бо айтырыг чугула апарганын барымдаалааш, бижидикчилерге шүлүктү бараалгаттывыс. Тыва дыл хүнүнде Артык Ховалыгдан чогаал белээ болзун.

ҮШ ҮНЕ

МЭЭН ЧЕРИМ – МЭЭН ЧҮРЭЭМ

Дамырларым хемнер болуп
сени куржаар.
Даглар дээрге өрү сунган ийи холум.
Хөзүнүңнү адыштарым
чассыг суйбаар.
Хөңнүм частып, эргелелим
эриин ажар.
Сыртык, чүг дег чиңгистерге
чаактарым дээр.
Сыгырга куш аарга долдур
куом ырлаар.
Эрээн-шокар ховуларның
чиңгиртилээн
Элезинин эриннерим ошкай кааптар.
Меңгилерниң меңгүннелчек
кылаңнаажы –
Мээң черим сеткил-хөңнү, хүлүмзүрүү.
Ыдык Черим эгелерин адап берейн.
Ындын ырын олар
меңээ хайырлааннар.

Күжүр чүрек доктаашкыга ораатпаза,
Черим алгаан одуруглар
саарлып турар...
Чеже-чеже чурттар эргип
чорбадым дээр,
Хүннүг Тывам сеткилимге –
үнелиг даш.

МЭЭН ЧОНУМ – МЭЭН ХАНЫМ

Пөрүк, чымчак, улуг тура эдилевээн,
Бөдүүн болгаш ажил-ишчи,
мерген, шевер...
Мээң чонум – салым-чолум,
үнгөн дөзүм,
Мээң чонум – бедик Черниң
кижилери.
Доңгартыр салгылап каан
аяктар дег,
Довурзак ак өөр өглер – аалым ол.
Дезиг-Доруун сыдымнааштын
мунуптарга,
Дээрде куштар деңге чаржып
ужукканзыг.
Мээң чонум Бойдузунга хини тудуш,

Бедик сынга сыртыктанып
өзүп келген.
Хилиң ышкаш аяңнары олбук болур.
Кирген-үнгөн аяк шайны
амзааш баарлар.

Каргыраазын, хөөмейин
бадыра бээр –
Каптагайда чүгле ол-ла
ыңдыг ырлыг...
Чонар-дашка ишти-хөңнүн
сирип сиилбиир,
Чогаадып каан тоолу, ыры – уян, уран.

МЭЭН ДЫЛЫМ – МЭЭН ЫДЫМ

Мээң дылым хомус ышкаш
онза ырлыг,
Мерген, уян, чараш сөстер –
белээңер ол.
Эвээш-даа бол, чиге сөглээр
өгбелерниң
Эртин дег төрээн дылы –
чалгыннарым.
Өгбелерниң бурун, ыдык
дылын меңээ
Өргүп шаңнаан хайыралыг
Таңдыларым!
Хаяларда бижиттинген үжүктери
Кандыг чажыт, чагыг-сүме
сирип алган?

Тибет номнар, судур бижии номчувайн,
Дидимненип, төөгүм
билип алып мен бе?

/ Тываның улустуң чогаалчызы Артык Ховалыг.

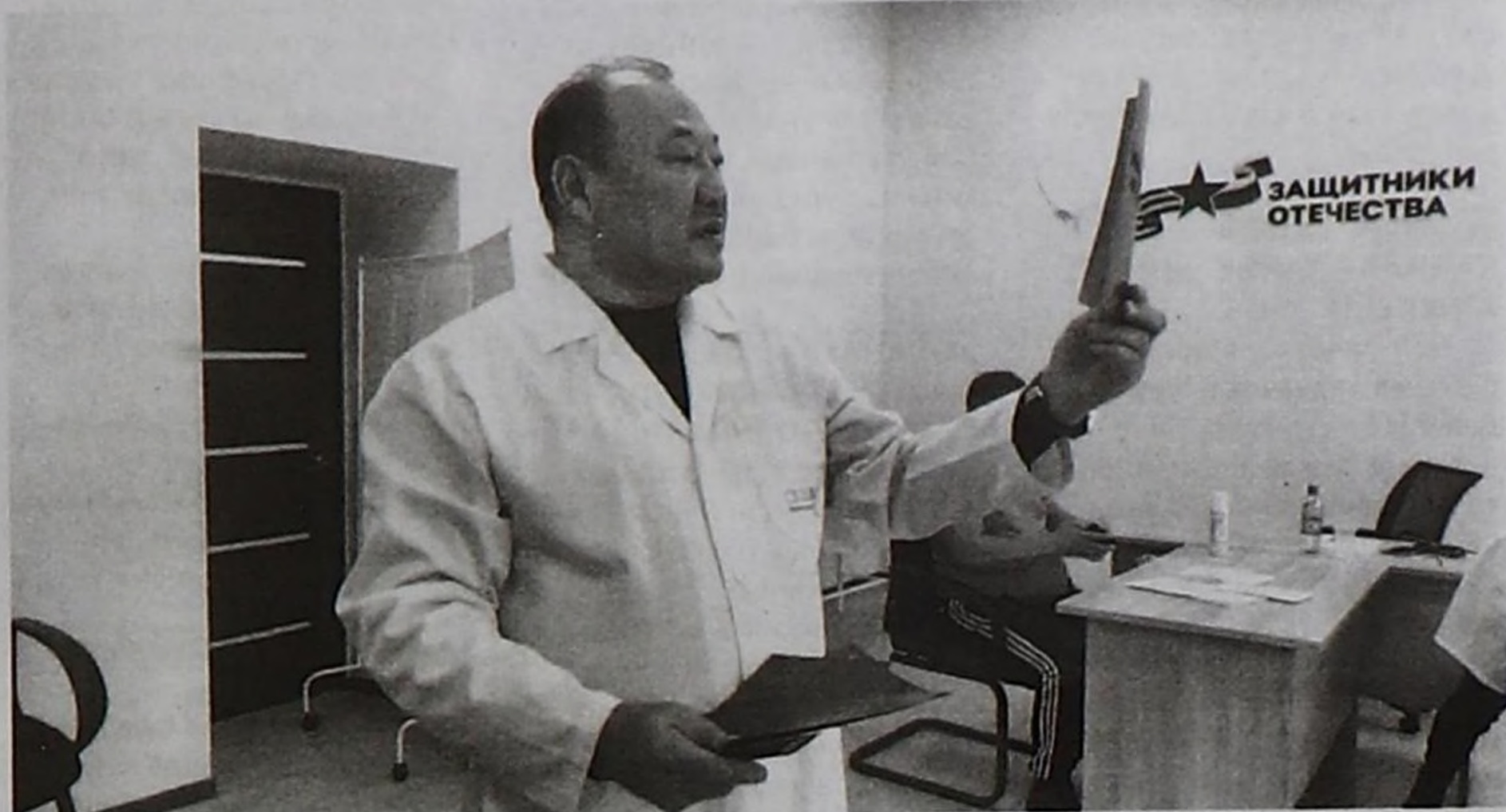
Угаан-бодал бөөлдээшкенин,
эки-бакты
Уран дылым, түрк дылым
чарт сөглээр.
Ынакшылдың, эргелелдиң
сөстери-даа,
Ыяңгылыг авам ыры – сээң төлүң.

Тынышта тудуш Үш Үне –
Черим, Чонум, Дылым чокта,
“Мен мен” дептер шаам бар деппе?

/ Ш. ХОВАЛЫГНЫҢ
тырттырган чуруу.

Чонунга ынак эмчи

ОКТАБРЬ 27-ДЕ "ТӨРЭЭН ЧУРТ КАМГАЛАКЧЫЛАРЫ" КҮРҮНЕ ФОНДУЗУНУҢ ТЫВАДА САЛБЫРЫНГА ТШО КИРЖИКЧИЛЕРИНИҢ ЧЕТТИКПЕЙН МАНААНЫ БЕРТИК-МЕЖЕЛ ЭМНЭЭР ЭМЧИНИҢ ХҮЛЭЭП АЛЫШКЫНЫ БОЛГАН.

/ Вячеслав Ондар.

Эмчи эртемнеринин доктору, профессор, бертик-межел эмнээр ортопед эмчи Вячеслав Сүдер-оолович Ондарның ады чүгле Тывада эвес, Россияда шагда-ла билдингир апарган. Ооң оолдары Артыш, Айдыс Ондарлар база салгал дамчаан ортопед эмчилер. Олар база Москвада ажылдап турарлар. Сураглыг ортопед эмчинин оолдары Тывага бо чайын келгеш, бертик-межел аарыг улусту хүлээп, халас эмнээшкенин чорудуп турганын сагындырып каары артык эвес.

Ортопед эмчи Вячеслав Ондар тускай шериг операциязының киржикчилерин хүлээп алып дээн дугайында медээ социал четкилерге ай бурунгаар тарай берген. Эмчинин кээр хүнүнге чедир барык 80 хире кижии баш бурунгаар хүлээп алышкын даңзызынче кири бижидип алган. Эмчи бодунуң Тывада келген бо ажыл-агый-жы сургакчылаашкынының дугайында мынчаар тайылбырлаан:

— Тываның Кадык камгалал яамызы болгаш "Төрөөн чурт камгалакчылары" Күрүне фондузунуң Тывада салбырының удуртулгазы-биле кады чаңгыс хүннүң эмчи хүлээшкенин кылыр деп шийтпирлээн бис. Даңзыда бижиткен каш кижии бар болдур, чаңгыс-даа кижии арттырбайн, хүлээр мен. Чүге дээрге Москвага-даа турумда менче долгап кээр улус хөй болуп турар. Оон аңгыда, оолдарым база ортопед эмчилер болгаш, олар база ТШО киржикчилери чаңгыс чер чурттугларывысты бир хүнде-ле 3 кижини халаска эмнеп турар улус. Ниитизи-биле санаар болза, четтиккен шаавыс-биле айда чүгле ТШО киржикчилери 200 ажыг кижини хүлээп турар бис.

Тываже кээр мурнунда Россияның Кадык камгалал

яамызы-биле бүгү кылып чорудар ажылдың утказын, чурумун чөпшээрэдип, ТШО киржикчилеринге Россияның эмнээшкенин келдердилге чорудар институту-биле чугааны кылгаш, ооң чиңгине директорунуң чөпшээрелин база алган бис. Ол ышкаш Москвада Россияның Күш-ажыл болгаш социал политика яамызын таварыштыр эрттер кара чаңгыс "Федералдыг эмчинин социал экспертиязының бюрозу"-биле дугуржулганы кылдывыс. Аңаа ТШО киржикчилеринге экзопротезирование чорударының аргаларын чугаалаштывыс. Амгы үеде кезип каапкан бут, хол орнунга кедирер протезтерни кылырынче акшаландырышкын дугайында айтыргыны сайгарып чугаалажып турар бис. Оон аңгыда, Россияның кадык камгалал сайыды Анатолий Мурашко биле Республиканың бир дугаар поликлиниказының улуг эмчизи Вячеслав Ховалыгдан бо хүлээп алышкын

соонда ТШО киржикчилеринге кезишкенин Кызылга азы Москвага чорудар шийтпир хүлээп алып чөпшээрелди алдывыс. Мооң соонда каш удаа Тывага кээр мен. Ынчан республика эмнелгезинин эмчилери-биле кады кезишкенин чорудар бис. Херек апаар болза, чарыгдалдыг материалды немей садар, чагыдарының дугайында Эмчинин албан камгаладылгазының девискээр фондузу-биле шийтпирлээр дээн бис — деп, профессор эмчи тайылбырлады.

Ол хүн ортопед эмчи Вячеслав Ондар Москвадан ужуп келген дораан-на, "Төрөөн чурт камгалакчылары" Күрүне фондузунуң Тывада салбырынга чедип келгеш, оочур ёзугаар ТШО киржикчилерин хүлээп эгелей берген.

Москвадан келген эмчиже кирер дээш очурлаан улус аразында даянгыш туткан, ортумак назылыг кижинин адын Чечек-оол Кара-Монгуш дээр болду. Ооң кадыының

байдалын сонуургап, эмчиден кандыг дуза дилеп келгенин айтырган бис:

— Бо чылдың апрель 1-де тулчуушкун шөлүнүң мурнуку одуруунга чоруп тургаш, солгай талакы будумче балыгладыпкан мен. Харалаан, часпасадар (снайпер) кижинин оруунга таварышкан болдум. Балыглаашкын алгаш, госпитальга эмненгеш, чанып келгеш, эмчилээн түңнелимде, будум сөөгүн чуура аттырыпкан болдум. Амгы үеде чүгле даянгыш дузазы-биле кылаштап турар мен. Бо эмчиже киргеш, сүме алыксап тур мен. Будумну эмнептер аргазын дилээр бодап олур мен — деп, ТШО киржикчизи чугаалады.

Эмчинин хүлээп алышкынының соонда, үнүп келгеш, "Москвага боду кезишкын кылыр болду. Менден чүгле орук өртээ херек деп чугаалады. Чөпшээрестим. Кажан кел дээр болдур, ынчан чедер мен. Бо хире шыырак эмчи мээң балыгланган будум черле эмнеп шыдаптар боор. Бүзүрөп тур мен" — деп чугаалады.

Дараазында база бир ТШО киржикчизи, Кызылда 55 мото-адыгжы бригаданың дайынчызы, Дмитрий Содунам:

— Эрткен чылдың июль айда Луганскының Лисичанск чанынга шавар халдаашкын үезинде дайынның үзүк чок боолаашкынынга таварышкаш, оорга сөөгүнүң моюн талазынче балыглаткан соомда, буттарым шимчевестей берген. Москвага бир чыл үш ай дургузунда госпитальга элээн эмнээшкын алгаш, маңаа база уламчылаан мен. Мени эмнеп турган эмчилерин чугаа-зы-биле, келдердилгелиг эмнээшкенин ам-даа үзүктел чок уламчылаар болза, бут кырынга туруп келир идегел бар болуп турар. Келдердилге үезинде бодум кызып тургаш, билим бидидип, өөренип база четтигиптим. Амгы үеде биче лейтенант эргени алдым. 55-ки мото-адыгжы бригаданың шериг комиссариатында эксперт-специалист болуп шериг хүлээлгелиг боорда, хөй

шимчээшкын кылбас ажылче шилчээн мен. Ам бо шыырак эмчи келген деп дыңнааш, ооң арга-сүмезин алыксап, мында чедип келдим — деп чугаалады.

Ниитизи-биле чаңгыс хүн дургузунда тускай шериг операциязының киржикчилери 90 ажыг кижини профессор ортопед Вячеслав Ондар хүлээп көргөн. Кижии бүрүзүнүң кайда, кандыг кемдээшкын алганын кичээнгелиг дыңнап, кандыг эмчи дузазы хереглеттинип турарын ол дораан чугаалап берип турган. Ынчалдыр эмчинин хүлээп алышкынынга кирген улус аразындан 10 кижии Республиканың бир дугаар поликлиниказынга эмнээшкенин уламчылаар болган, 7 кижии Федералдыг эртем-клиникада эмчинин келдердилге төвүнге эмнээшкенин уламчылаары-биле эмчинин шынзылга бижин берген, 4 кижиге кезишкенин Москвага боду кылыр болган. Оон аңгыда, 2 кижини Москвада Микрохирургия төвүнге кезишкенин чорудары-биле чугаалажышкыннар кылыр болган. Арткан ТШО киржикчилери ол хүн профессорнуң бодундан мооң соңгаар кандыг угланышкынның эмнээшкенин уламчылаарының дугайында арга-сүмезин алган.

Ол хүн ТШО киржикчилеринден аңгыда, билдингир эмчинин Тывада келген сураан дыңнааш, ооң арга-сүмезин алыксаан улуг-биче 19 аарыг кижии эмчинин боду-биле ужуражып, консультация алып аргалыг болган.

"Төрөөн чурт камгалакчылары" Күрүне фондузунуң Тывада салбырының удуртукчузу Мерген Кызыл-оол чаңгыс хонук дургузунда мынча хөй чонну хүлээп, оларның балыгланган соонда, бертик-межелин моон соңгаар канчаар эмнээринин аргаларын айтып берген Вячеслав Сүдер-ооловичге, Кызыл болгаш Каа-Хем кожууннарның социал координаторларынга ТШО киржикчилерин мөөңү-биле Кызыл хоорайга кээрин организаашканы дээш өөрүп четтиргенин илереткен.

Сураглыг эмчинин төрөөн чуртунуң чону дээш сагыш аарып, дуза кадып чедип кээп, орай дүнеге чедир аарыг улусту хүлээп турганын чыылганнар сеткилден өөрүп, улуг хүндүткел-биле хүлээп көргөн. Ортопед эмчи ол хүн хүлээп алышкынынга келген кижии бүрүзүнге "Төндүр эмнээшкын шаамда, ара соксавас мен. Мээң-биле доктаамал харылзажып турарын утпаңар" — дээш, кижии бүрүзүнге бодунуң телефонунуң дугаарын амы-хууда бижигилеп берген. Тыва чонунга ынак, дыка-ла харысалгалыг эмчи-дир деп, улус чугаалажып тараан.

/ В.С. Ондарның хүлээп алышкынынче оочурлаан ТШО киржикчилери.

/ Карина МОНГУШ.
Авторнуң тырттырган чуруктары.

Амданы-даа, чыды-даа чок өлүм

Күскү, кышкы одалга сезону дүжөргө-ле, шын эвес салган суугуну одал ажыглаанындан онза байдалдар бүрүткеттинип, хөй улус өрттөн когарап, угарлыг газтан хоранналып турар. Ындыг озал-ондактар бистиң республикада чылдың-на болгулаар, чүге дизе мында суугу чылыдылгасы эң-не нептереңгей. Ынчангаш Тываның Онза байдалдар яамызы одалга сезонун камгалакчыларның ажыл-ижиниң эң-не хайымныг үезинге хамаарыштырып турар.

Ол үениң бетинде чогуур албаннар болгаш чагырга черлери чурттакчы чон-биле тайылбырлыг чугааны чорудуп, өрегерлерге дүвүрээзин медээчилерин салып берип турарлар. Ындыг хемчеглер болуп болгу дег озал-ондакты болдурбайн барып, та чеже кижиниң амы-тынын камгалаан чүве. Чижек кылдыр Тывага болган хай-халаптың бирээзи – өрт чалбыыжындан беш кижини ужулган, оларның ийизи беш болгаш он хар үезинде чаштар. Эмчилерниң чугаалап турары-биле алырга, олар угардан чиик хоранналышыкынны алганнар. А 74 харлыг кырган-ачайны камгалап шыдаваан. Өртчүлөр ону арыг агаарже үндүрүп эккелзе-даа, дүрген дуза эмчилери

ону эмнелгеже эккел чыдырда-ла, орук ара чок болган.

“ЫЫТ-ДААШ ЧОК ӨЛҮМ” ДЕП ЧҮЛ?

Угарлыг газ болза, кыпкан чүүлдүн эң хоралыг артынчызы-дыр, ол аар ужуктарга, өлүмге безин чедирип болур. Ооң чыды-даа, амданы-даа чок, хоранналышыкын кижиге билдирбес болгаш бир эвес өй-шаанда дузалажып келбес болза, өлүм-биле дооступ болур.

Угарлыг газдың чыгылы-рының кол чылдагааны — оттулар чүүлде кислородтун чедишпезинден, төндүр кыпкан оттулар чүүлдүн шуут-ла кем чок углекислоталыг газының орнунга хоранныг угарлыг газ тыптыр.

Нургулайында угарлыг газ-биле хоранналышыкын үрелик суугудан азы өрттүн чалымынга кижиге турда болур. Ол ышкаш хаагыг оран-сава иштинге ажылдап турар автомобиль турда база угарлыг газ тыптып болур. Ынчап келирге, өрттенип-кыпкан таварылга бүрүзүнде каяа-даа угарлыг газ тыптып кээр, ону каш тыныпкаш, кижиге медегерин ышкыныптар.

ОЗАЛ-ОНДАКТЫҢ ЧЫЛДАГААННАРЫ ЧҮДЕЛ?

Одалга сезонунуң үезинде ындыг хай-халаптар суугуну тудуп-салганының, ажыглаарының дүрүмнерин

хажытканындан болуп турар.

Суугуну салган тууйбуларда, ыш үндүрер хоолайда тиг-чарык барда, олче оонак чээрден ыяш, кывычал үпсап киргеш, хөлчөк дүрген хып, өрттү үндүрүп, улустуң амы-тынынга айыылды болдуруп болур.

УГАРЛЫГ ГАЗТЫ КАНЧААР ТАНЫП, БИЛИП АЛЫРЫЛ?

Болганчок-ла угарлыг газты «ыыт-дааш чок өлүрүкчү» деп база адап турар, чүге дизе ону тускай херекселдер чокта илередири болдунмас. Кижилерге ооң оран-савада бары барык билдинмес, угарның айыылдыг тырыңы тодараттынмас. Агаар-биле холушкаш, ол хөлчөк дүрген тараар, өлүмнүг мөзүзүн белен-селен ышкынмас. Суларгай, уйгузу кээр, тыныштаар апаар.

Тынып турар агаарда тырыңы улуг угарлыг газ барда (0,32 хуу), чартыктаар аарыг (туяа) тыптып, медегерлоскундуруп болур. Мындыг байдалда 30 минута болгаш кижиге өлүп болур. Угарлыг газдың тырыңы 1,2 хуу бедээнде, кижиге ону ийи-үш кири тыныпкаш, үш минута четпейн өлүр.

Угарлыг газты канчаар танып, билип алырыл? Ооң эң билдингир чадазы, чаңгыс оран-савада турар улустуң хары угда хеп-хенертен бак-

сыраары азы ук оран-савадан үнүп чорупканда, байдалының хенертен экижи бээр.

Угарлыг газтан хоранналышының баштайгы имдемдектери — көөрүнүң, дыңнаарының баксыраары, хавакта улуг эвес аарышкы, баш дескинери, чулчургай тик-килээри, угаан-медегерлдин балараары болгаш шимчээшкынниң баксыраары.

ХОРАНАНГАНДА, БАШТАЙГЫ ЭМЧИ ДУЗАНЫ КАНДЫГ БОЛУРУЛ?

Чүнүң-даа мурнунда ындыг дуза доп-дораан болгаш билдилг болуп ужурлуг. Улуг эвес хоранналышыкындан когараан кижиниң мээзинче кислород кирзин дээш ону арыг агаарже үндүрүп, нашатырлыг спиритти чыттадыр (ооң ужуккан бузу кижиниң тынар шинээн идеп-кейжидер), кара шай азы кофе ижиртир.

Куску келдирип, кустуруп эгелзэн улуг хоранналышыкында когараан кижини арыг агаарже үндүрери чугула. Бир эвес ындыг чүүл кылдынмас хире болза, угарлыг газдың мага-ботче кирерин болдурбазы-биле когараан кижиге противогазды азы «СО» деп демдектиг шүүрээр противогазды кедирер.

Ооң соонда когараан кижиниң моюндуруун, белинде курун чежер, эптиг чытырар, дыштандыар. Бир

эвес когараан кижиге медегерл чок болза, ону оң талакы быктынче ооргалай чыттырар. Тынары хостуг болурун хандыар.

Хөрээниң болгаш оорганың шыңганнарын дүрбүүр, аргалыг болза горчичниктер салза эки. Горчичник хан эргилдесин экижидер. Тыныжы турупканда кылымал тынышкынны кылыр, а бир эвес чүрек доктаап турупканда — чүректин дорт эвес нугуушкунун.

Бо хөделиглерни кылып билир болза, ужур-дузалыг дээрзин утпазы чугула. Бир эвес кылып билбес болза, шын эвес хөделишкыннер-биле чүгле хора чедирип болур. Мындыг таварылгада дүрген эмчи дузаны доп-дораан чалааны дээр.

АЙЫЫЛ ЧОК ЧОРУКТУҢ ДҮРҮМНЕРИ

Бирээде, чүгле бүдүлүг дериглер ажыглаңар. Салган суугуда тиглер, ыш үндүрер хоолайның тунганы аар уржуктарга чедирип болур.

Ийиде, бажың-балгатты эки агаарладыр. Бир эвес газтыг суугуну чылыдылгага ажыглап турар болза, өрзөл агаарладыр системаны хынаар. Оттулар чүүлдүн көзү өшпээн шаанда, суугунуң дуглаажын хагбаңар.

Машина-балгаттыг улустуң эргежок сактып алып чүүлү — машинаның мотору хөделип турда, гаражка азы өске-даа хаагыг оран-савага (ангар, бокс болгаш өске-даа) ажылдап болбас.

/ Артур ХЕРТЕК.

Чоннуң чаңгыс эп-сеткилиниң хүнүн байырлаар хемчеглер ПЛАНЫ

ОКтябрьның 15-тен Ноябрь 15-ке чедир

Уран чечен болгаш төөгүлүг кинолар айы, И.Г. Сафьянов аттыг Орус культура төвүнге.

Октябрь 30-де

«Онзагай хөгжүмчү» деп национал хөгжүм херекселдеринге республика мөөрейи, К.Ч. Тамдын аттыг Чадааның уругларның уран чүүл школазынга.

12.00 шакта – А.С. Пушкин аттыг Национал библиотеккага «Бистиң байывыс – бистиң каш янзы аңгывыста» деп таныштырылгалыг викторина.

Октябрьның 30-ден Ноябрь 4-ке чедир

«Р.Г. Гамзатовтун 100 харлаанынга тураскаадып, шүлүктөрүн номчуулуңар» флэшмоб, социал четкилерге.

Ноябрь 2-де

«Россияның күжү – ооң деминде!» шүлүк номчуурунга мөөрей, И.Г. Сафьянов аттыг Орус культура төвүнге.

15.00 шакта – республиканың ус-шевер база ус-дарган мастерлериниң делгелге-мөөрейи, ТР-ниң В. Көк-оол аттыг Национал театрының фойезинге.

16.00 шакта – «Тыва-Дүк-Фест» дүктен хеп дизайнерлериниң фестиваль-мөөрейи, ТР-ниң В. Көк-оол аттыг Национал театрынга.

Ноябрь 3-те

«Дылдар болгаш культураларның ажык диалогунуң контекстинде орус дыл» эртем-практиктиг конференция, Тываның күрүнө университетиниң эртем библиотеказынга.

«Россияның чоннарының ырылары» «Аялганы тып» хөгжүм мөөрейи, А.С. Пушкин аттыг Национал библиотеккага.

12.00 шакта – Кызыл хоорай школаларының оолдар аразынга тыва хүреш маргылдаазы, Иван Ярыгин аттыг спорт комплекзинге. ХБАБ органның интернационалчы өг-бүлелерни

демдегел, бүрүткээри, республиканың кожууннарында ХБАБ органның.

10.00 шакта – хостуг ажылчын олуттар ярмарказы, кожуун төптеринде Чонну ажылга хаара тудар төптерге.

Ноябрь 4-те

«Многоликая Тува» фотоделгелге, «Азия төвү» архитектурлуг комплексте Туризм бажыңыга.

«Маадырларывыс дугайында» интерактивтиг делгелге, Арат шөлүңге.

10.00–15.00 шакта – хостуг ажылчын олуттар ярмарказы, Арат шөлүңге.

11.00 шакта – «Народное подворье» мөөрей, Арат шөлүңге.

12.00 шакта – «Күчү күш – чоннуң чаңгыс деминде» байырлал концерти, Арат шөлүңге.

10.00 шакта – Кызылдың Чонну ажылга хаара тудар төвү, МФЦ, РФ-тиң Социал фондузунуң ТР-де салбыры, Россияның ТР-де ФСФПЭ, ТР-де Россияның ФУАЗ база

өске-даа албан черлериниң специалистери юридиктиг халас ачы-дузаны, консултацияларны бээр, Арат шөлүңге.

12.00 шакта – Кызыл хоорайның техникумнар болгаш дээди өөредилге черлериниң ортузунга тыва хүреш маргылдаазы, Иван Ярыгин аттыг спорт комплекзинге.

14.00 шакта – «Россия – бистиң күчүлүг күрүневис» үнүүшкүннүг концерт-оюн программасы, Кызылдың Арат шөлүңге.

18.00 шакта – «Чаңгыс дээрниң адаанга!» байырлал концерти, «Найысылал» арт-төлкө.

Студентилер аразынга шой көдүреринге республика маргылдаазы, Кызылдың транспорт техникумунга.

«Шупту туктар бисче аалдап келиңер» фестиваль, А.Б. Чыр-

гал-оол аттыг Кызылдың уран чүүл колледжизинге.

«Чоннар хөй – чурт чаңгыс!», «Тываларның үндезин культуразы» лекциялар, «Делегей чоннарының оюннары» интерактивтиг оюн, Алдан-Маадыр аттыг ТР-ниң Национал музейиниң 2, 5 база 8 дугаар залдарында.

18.00–22.00 шакта – «Чаңгыс демниг бис» деп оюн-викторина, Алдан-Маадыр аттыг ТР-ниң Национал музейинге.

Ноябрь 6-да

15.00 шакта – республиканың техникумнар болгаш дээди өөредилге черлериниң студентилер аразынга «Россияның байлаа» деп национал культуралар фестивалы, С. Пюрбю аттыг Улусчу чогаадылга бажыңыга.

ТР-ниң Чазааның парлалга албаны.

ЧАА ШИИ

Сайын эрний даңгыраа

/ Тываның Национал ойнаар-кыстар театрының артистери көрүлде бетинде.

ОКТАБРЬ 30-ДЕ ТЫВАНЫҢ НАЦИОНАЛ ОЙНААР-КЫСТАР ТЕАТРЫНГА ЧАА ШИИНИҢ ХҮЛЭЭП АЛЫР КОМИССИЯГА ДУЖААЛДАЗЫ БОЛГАН. АҢАА РЕЖИСЕРЛАР, КРИТИКТЕР, АРТИСТЕР, ЖУРНАЛИСТЕР КИРИШКЕН.

“Хат-биле чугаалажыр Сайын эр” деп шииниң автору болгаш тургускан режиссеру “Алдын маска” деп театр уран чүүлүнүң дээди шаңналының дөрт дакпыр эдилекчизи, Бурятияның культуразының алдарлыг ажылдакчызы Эрдени Жалцанов. Аялганын Бурят Республиканың Чазааның культура болгаш уран чүүл адырының күрүне шаңалының эдилекчизи Моолдан Баттулга Галмандах, ойнаар-кыстарның хеп-сыны болгаш боттарын дерип кылган чурукчузу Бурятияның уран чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы Ольга Акимова, хореограф-Даваадорж Энхбаатар.

Көрүлде мурнунда режиссердан каш айтырыглар салыр аргалык болдувус:

– **Тыва театрга шии салыр дээн бодунарның шилилгенер бе азы чалалга ёзугаар келдиңер бе?**

– Чалалга ёзугаар күзелдирим-биле келдим. Беш чыл бурунгаар Бурятияга болган фестивалга Тываның ойнаар-кыстар театрының артистери киржип кээп чорааш, бо шиини көргөн улус. Ынчан ону боттарының театрынга салган болза деп, чугаалап турганнар. Оон уттундура берген турган. Ам бо-дур, бир ай бурунгаар бо театрдан долгап келгеш, шиини салыр кылдыр чалаарга, дыка амырап келдим. Шииниң бүгү материалдыг кезээн сандып алдылар. Бодум Моолдан хореограф Даваадорж Энхбаатарны чалап алдым. Ооң-биле чаңгыс эвес шиини тургузуп турган болгаш, кады ажылдап өөрени берген, билчиривис кончуг.

– **Шиини боду бижээш, тургузуп турар режиссерлар ховар болур. Силерге бо шиини бижиир чылдагаан чүдөн үнгенил?**

– Бо шиини бижиир дугайында бодал мени шагда-ла

/ Хореограф Даваадорж Энхбаатар (Моол),
/ режиссер Эрдени Жалцанов (Бурятия).

амыратпайн турган. Бистиң Мурнуу Бурятияга XVIII–XIX чүс чылдарда бөдүүн көшкүн чон аразындан кончуг дээн кайгал, дидим, эрес эрлер үнүп турган. Олар Манчжур кыдаттың бай нояннарының ядыы чонну кайы хире дарлап, хилинчектеп турарынга удурланып, байларның чылгызын оорлааш, бөдүүн чонга үлөпкеш, боттары чүнү-даа албас турган. Ол дугайында төөгүлүг чугаалар салгалдан салгалче дамчып келген. Мен ол төөгүнү дыңнааш, “Хат-биле чугаалажыр Сайын эр” деп шиини бижээн мен. Ол шиини 2017 чылда Улан-Удэге тургускан мен. Аңаа шиим үр болбаан. Бо хүнде мен сеткилим ханызындан Тываның ойнаар-кыстар театрының коллективинге өөрүп четтиргенимни илередир-дир мен. Чүге дээрге бодап алган бодалым ёзугаар шиини маңаа тургузар күзелдиримни боттандырар арганы бердилер. Шииниң бо театрга төрүттүнгенинге канчаар-даа аажок өөрүп тур мен.

Шииниң кол уткаы тыва көрүкчүге чоок тема чүве. Бурунгу өгбелеривис аразындан моол-даа, бурят-даа, тыва-даа чоннуң сайын эрлери төрөөн чер-чурту дээш, чонунуң хосталгазы дээш, байларга удурланып, эрес-дидим чоруун көргүзүп чораан дугайында

маадырлыг чугаалар төөгүдө арткан. Силерниң база 60 маадырларыңар турган болгай. Бо шиинде база шак-ла ол ышкаш төөгү, чүгле маадырларның аттары аңгы дээрден башка.

– **Шиини маңаа тургузарыңа бергедээшкннер турган ирги бе?**

– Кандыг-даа бергедээшкнн турбады. Хыым ханып ажылдадым. Чаңгыс неделя дургузунда шиини салдывыс. Мындыг кыска үе иштинде салыптар мен деп бодавадым. Ынчалза-даа театрың артистериң профессионал деңгелиңиң бедии, коллективтиң чаңгыс кижиге демнии, ажылыңа бердингени меңээ дыка улуг деткимчени берди. Черле ынчаш, бо артистер-биле ажылдаары меңээ дыка эргим. Бир дугаар бо коллектив-биле он чыл бурунгаар танышкан мен. Ынчан бо-ла театрга “Пор-Бажыңның чажыттары” деп шиини салып турганывысты көрүкчү сактыр боор. Ол үеден бээр сеткилимде чылыг сактыышкыннарны арттырган улус бо. Тывадан дашкаар өске хоорайларга таваржы бергенивисте, акы-дуңмалышкылар ышкаш сагынганывыс чидир куспактажып шаг боор улус бис. Каяа-даа чораанымда, Тываның ойнаар-кыстар театрының артистерин үлегер

кылып алгаш, чугаалап чоруур кижиге мен. Ам чана бергеш, база бодумнуң артистеримге бо театры мактап чедер мен.

– **“Алдын маска” шаңналының эдилекчизинден мындыг үнелел дыңнаары бистиң артистеривиске дыка-ла өөрүнчүг боор деп бодап тур мен. Олар дээш бодум база өөрүп олур мен.**

– Хамыктың ужуру “Алдын маскада” эвес чүве-дир ийин. Бир эвес коллектив демниг, бот-боттарын хүндүлежип билир, театрга шын-на сеткилинден ынак, театр дээш сагыш аарып чоруур, аңаа долзуу-биле бердинген коллектив-биле ажылдаары кандыг-даа режиссерга аас-кежик-тир. Шак ындыг коллектив-биле чүнү-даа, кандыг-даа солун ажылды кылып болур. Тываның ойнаар-кыстар театры шак ындыг коллектив дээрзин ийи удаа келгеш, көрдүм. Оларга четтирдим. Моон-даа соңгаар чогаадыкчы чедишкннерни күзээр-дир мен. Бо театрың келир үеде планнары улуг, уда-вас эде чаартылгалыг септелгези база эгелээр деп турар. Ооң соонда ат-сураа делгереңгей режиссерларны чалап тургаш, дыка хөй солун ажылдарны кылыр деп барган театр-дыр. Бир катап база бир солун ажылды кылыр боор бис деп идегеп тур мен. Үе көргүзөр – деп, сурагылыг режиссер чугаалады.

Шиини эгелээр мурнунда Тываның ойнаар-кыстар театрының уран чүүл удуртукчузу Айдыс Чадамба сөс алгаш, “Бо чылын бистиң республикавыста 60 маадырларның тура халыышкынының юбилейлиг чылын демдеглеп эрттирип турар болгай. Ынчангаш бо шиини бис хосталга дээш, бөдүүн араатарның дең эргелиг аас-кежиктиг амыдыралы дээш туржуп чораан маадырлыг ада-өгбелеривиске тураскаадып, салып турарывыс бо. Шиини маңаа салырынга “Уругларга театр” деп федералдыг программа деткимчени берген. Ооң мурнунда ол-ла программа-биле бистиң театр “Ирей болгаш далай” деп тоол база “Төрөөн дылым дилеп чор мен” деп шиини салдыган. Бо үш дугаар шиини болуп турар” – деп таныштыргаш, чыылганнарны көрүлдеге чалаан.

Шиинде аялганың күштүү, тыва дылда очулганың чечени болгаш режиссернуң тускай тывыышкыннары кижиниң кичээнгейин дораан хаара туду бээр... Сайын эрний чонунга, ада-өгбезинге берген даңгыраанга шынчызы, дээр – Ада, чер – Иениң килеңи...

Чогум кандыг шиини дээрзин көрүкчү боду барып көөр болза эки.

/ К. МОНГУШ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

С.Б. Пюрбю болгаш уран очулга

Тыва дыл хүнүнүң бүдүүзүнде Тываның гуманитарлыг болгаш тускай социал-экономиктиг шинчилелдер институтунда тыва национал литератураның болгаш профессионал уран чүүлдүн үндезилекчилериниң бирээзи Сергей Бакизович Пюрбюнуң 110 хар оюнга тураскааткан «С.Б. Пюрбю болгаш уран очулга» деп эртем-практиктиг конференция ажыттынганын Национал школа хөгжүдөр институт дыңнаткан.

Аңаа өөредилге яамызының Национал школа хөгжүдөр институтунун эртем секретары, филология эртемнериниң кандидаты А.Х. Херел «Ч. Ондарның «Төмнөөн дайын» деп шиизинде салым-чол мотиви» деп илеткелди номчаан.

Республиканың школаларында тыва дыл, чогаал башкыларының конференцияда идепкейин демдеглевес арга чок. Дыл, чогаал шинчилекчилериниң аразына Шагаан-Арыг хоорайның 1 дугаар школазының тыва дыл, чогаал башкызы Д.О. Севек, Адыр-Кежиг школазының тыва дыл, чогаал башкызы М.В. Тойлу, Берт-Даг школазындан башкы А.М. Тирчин, Кызыл хоорайның 2 дугаар школазының аныяк башкызы С.Ш. Шивитпей чогаал сөзүглелдерин сайгарган, ону литература кичээлдеринге ажыглаар арга-дуржулгазының дугайында солун илеткелдерни номчааннар.

/ Бистиң корр.

Москважылар төрөөн дылга диктант бижээн

Москва хоорайга Төрөөн дыл хүнүгө тураскааткан диктант бижир культурлуг хемчег болган (сентябрь 4 – Хакас дыл хүнү, октябрь 20 – Алтай дыл, ноябрь 1 – Тыва дыл хүнү). Ол хемчегге Москва хоорайда тыва, алтай, хакас землячестволарның, ол ышкаш Россия Федерациязының Соңгу чүгүнү, Сибирьниң база Ыраккы Чөөн чүгүнү, эвээш санныг чоннарының 50 ажыг төлээлери киришкен.

Культурлуг хемчегни аныктар аразында төрөөн дылдарны сайзырадыр болгаш непередиринче угланган амгы үениң аныктарының «ЛИЦА» деп девискээринге эрттирген. Националдар аразында бирги диктант В.Д. Поленов аттыг Россияның чоннарының культура төвү биле Москва хоорайда Тыва болгаш Алтай республикаларның төлээ черлериниң кады ажилдажылгазының түңнели болган.

35 минута үргүлчүлзэн диктантыда 25 айтырыг бар, ооң иштинде 10-у Россияның культуразында хамааржыр, 15-и Тываның, Алтайның болгаш Хакасияның этнокультуразында тураскааткан. Ол ышкаш киржикчилерге төрөөн дылдың чугулазының дугайында база ону кадагалаары болгаш сайзырадырының талазы-биле бодунуң бодалын үлөжирин саналдаан. 30 ажыг кижилерге төрөөн дылдарынга харылзажыр хүрээлени тургузарының чугулазын демдеглээн. Өскелери амгы үеде төрөөн дылынга чугаалажырга, модада апарган, ынчангаш төрөөн дылынга чугаалажып чоруур чоок кижилери-биле харылзаа тударын деткип турар.

Тыва дылга диктантыны Седен Сат, Айыс Монгуш, Айлуна Самбыл, Серен Ондар эң-не эки бижээн.

В.Д. Поленов аттыг Россияның чоннарының культура төвүнүң удуртулгазы Москва хоорайда Тыва Республиканың төлээ чериниң бүрүн эргелиг төлээлекчизи Чечена Чоксумга Төрөөн дылдар хүнүгө тураскааткан диктантыны организастаарында деткимчени көргүскени дээш өөрүп четтиргенин илереткен.

/ Москвада ТР-ниң бүрүн эргелиг төлээ чериниң медээзинден.

Өлүргени — өжээн негээни бе?

БҮГҮ БӨМБҮРЗЕККЕ АТ-СУРАГЛЫГ ХЕРЭЭЖЕН КИЖИНИ, ИНДИРА ГАНДИНИ, ИНДИЯНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫН ЧУРТТУҢ ТӨВҮНГӨ ӨЛҮРГЕН ДУГАЙЫН-ДА КОРГУНЧУГ МЕДЭЭНИ ДЕЛЕГЕЙНИҢ ШУПТУ ЧУРТТАРЫНГА 1984 ЧЫЛДЫҢ НОЯБРЬ 1-ДЕ КОНЧУГ ДҮРГЕН ТАРАЙ БЕРГЕН.

Ол хүн Индира Ганди ону ирланд тележурналистер манап турган офисче бар чораан. Ооң үш камгалакчызының ийизи холдарын херээнге чышпыр тудуп, чаңчыл езугаар мөгөйип мендилээннер. Ол өйдө ооң үшкү камгалакчызы револьверден чазак даргазынче боолапкан. Ол дээрже Дели хоорайның полициязының чепсектиг отрядының биче инспектору Бент Сингх болган. Индира Ганди кээп ужарга, арткан ийи камгалакчы Сатвант Сингх биле Беант Сингх база ону боолап эгелээн. Өске камгалакчылар боодаажы дыңнааш, маңнажып келгеш, Индира Гандини адып турган камгалакчыларны боолап каапканнар.

Гандини Индияның медицина эртемнериниң институтунга эккелгеш, дөрт шак дургузунда кезишкени кылган... Ынчалза-даа ооң амы-тынын эмчилер камгалап шыдавааннар. Ганди өлгөн соонда, Associated Press деп америк информация агентилелиниң офизинче билдинмес кижилер телефоннааш: «Өжээнвис негеп алдывис. Сикхтерниң чүдүлгези делгерезин!» — диген.

Организастан халдаашкынның түңнелинде, Индира Ганди өлүрткени илден. Ону өлүргеннер ооң камгалалынга хөй чылдар дургузунда ажилдаан, дыка шыңгыы хыналдаларны каш удаа эрткен кижилер. Олар үжелээ — сикхтер. Индияда эң күштүг болгаш хөй санныг шажын организациязының кежигүннери. Ок-чепсекти чүгле камгаланырда ажыглаарын сикхтерниң чүдүлгезиниң ыдыктыг чаңчылы чөпшээрп каан. Чепсээ чок кижиге, эң ылаңгыя херээн кижиге чепсек анныры — сикхтерге чүдөк бужар чорук. Ынчалза-даа Индияда миллион-миллион сикхтер Индира Гандини өлүр-

генинге ажы-биле чүлдүг-зүнүп турганнар.

Алдан чеди харлыг Индира Ганди сикхтерге кандыг ыңдыг багай чүүл кылганыл? Делегейде эң-не тайбың шажынарның бирээзиниң чүдүкчүлөринге хамааржыр сикхтер кырган херээн ие кижини чүгө өлүрүп шаажылаар деп шиитпирлээннерил?

Сикхтер дээрже Индияда чүгле чаңгыс Сингх деп дөмей фамилиялыг миллион-миллион кижилер-дир. Индияда эң-не бай, эң-не күштүг, эң-не эртем-билигиг, эң-не төлөптүг кижилер сикхтерге хамааржыр. Сикхтер — индий армияның болгаш полицияның эң дээр дайынчылары. Индияның чазаның даргазы турган Индира Гандиниң камгалакчылары база сикхтер.

Сикхтерниң шажынын үндөзлээн кижилер бистиң эрага чедир 1469 чылда Пенджаб (Барыин Пакистан) төртүтүнген Гуру Нанак. Гурунун өөредилгеге чажынданна салымныын ооң башкылары магадаан. Ооң башкызы Гурунун ачазынга: «Силерниң огулар бүгү өртемчейниң башкызы боор кижилер, аңаа мээң өөредир чүвем чок» — дээн деп тоолчургу чугаа бар.

Гуру Нанак инду, ислам дээш өске-даа шажынарның хүрээлеринге ханы эртем-билигиги чедип алган. Ислам, индуизм дээш өске-даа шажынарның эң эки талаарын чыгаш, чаа тускайлаң шажынны ол үндөзлээн. Чаа шажын езугаар индулар-даа, мусульманнар-даа хөй бурганарга чүдүвес, чүгле чаңгыс Бурганга чүдүр, ооң мурнунга шупту дең эргелиг кижилер деп Гуру Нанак чарлаан. Ынчангаш сикхтерниң хүрээлери кандыг-даа чүдүлгелиг кижиге кезээде ажык, аңаа ол чүдүп, хонуп-даа болур. Сикхтерниң халас чөмөннөр черлеринге кижилер кады-кожа олурп,

чаңгыс ол-ла чөмни чооглап болур.

Улуг моолдарның мусульман династиязы Индияга тергидеп турда, сикхтерниң чүдүлгези дорамчылаашкынга, күчүлээшкениге таваржып эгелээн. Эң ылаңгыя император Аурангзеб сикхтерге удур дайынны баштап үнгөн. Тоску Гуру башкы Тегх Бахадурну Делиге шаажылап өлүргөн.

Ооң соонда онгу Гуру башкы Гобинд Сингх сикхтерниң чурттаарының чаа езу-чурумун чарлаан. Сикх эр кижилер бүрүзү бодунун чүдүлгезин камгалаар дээш, дайынчы болур ужурлуг. Сикхтерниң дайынчы бөлүгүлени ол тургускан. Ооң кежигүннериниң аразында кандыг-даа ылгал чок болзун дээш, олар шупту боттарының төрөл бөлүктөрүнүн аттарындан ойталааш, Сингх (арзылаң) деп чаңгыс ол-ла фамилияны алганнар. Шупту сикхтер дараазында чаңчылдарны сагыыр: салын чүлүвес, таакпылаваас, арага ишпес, наркотиктер ажыглаваас, кадайынга өскөрүлбес. Сикхтер чүгле бот-боттарының аразында өгленир хүлээлгелиг.

Чүс-чүс чылдар өттүр каң кадык чуртталга, күш-ажылга болгаш өг-бүлөгө хундүлел хилис барбаан. Амгы үениң сикх кижизи өске индийлерден кадык-шыырак, узун-бедик, оларның арын-шырайы шириин болгаш бүзүрелдиг. Кайы-бир кижиге чашпаалап турар азы диленип чоруур сикхтер Индияның кудумчуларында көзүлбес. Сикхтер дээрже бодунга бүзүрелдиг, төлөптүг нация-дыр.

Сикхтер Индияның кайы-даа девискээринде чурттап чоруур, ынчалза-даа Пенджаб штатта сикхтер эң хөй. Индияга Британияның тергидели дооступ турда, Пенджабты Индия биле Пакистанның аразында үлөштүрбейн, Пенджабты бүдүн-бүрүн девискээр

кылдыр арттырып каан болза, сикхтер, индулар, мусульманнар аразында тывылган Пенджаб чөрүлдээзи турбас ийик. Ол чөрүлдээзи Индияга эрге-чагырга тудуп турган кайы-даа чазак шиитпирлеп чадап каан. Индира Гандиниң чазак база.

Сикхтерниң эң улуг ыдыктыг хүрээзи Алдын хүрээ Амритсар хоорайда. Кайгамчыктыг чараш бо хүрээге бүгү Индиядан сикхтер кээп, мөргүлдөр эрттирип турарлар.

Пенджаб чөрүлдээзин парламент аргазы-биле шиитпирлээрин чедип ап шыдаваан сикхтер бо хүрээге ок-чепсекти мөөң-неп, ооң ханаларын быжыглап эгелей берген дээрзи 1984 чылдың эгезинде билдине берген. Алдын хүрээге шериг күштерин кириер деп, Индира Ганди 1984 чылдың июнь 5-те дужаалды берген. А ол хүн сикхтерге кончуг ыдыктыг Гуру Арун Деваның хүнү чүвө-дир. Шериглерниң халдаашкынынга сикхтер ок-чепсектиг удурланган. Алдын хүрээни артиллерия-биле боолап, танкылар-биле буза бастырып тургаш, аңаа турган сикхтерни чылча шапкан. Алдын хүрээден бузундулар артып калган. Бо операция хөй санныг сикхтерниң шажын чүдүлгезин дора көргөни болган. Индира Гандиниң частырыы ол.

Бодунун хууда камгала-лында сикхтерниң шуптузун үндүрүптерин Индира Гандиге сүмөлөп турганнар, ынчалза-даа Ганди ол сүмени тоовайн, сикх ниитилелден кортпанын көргүскөн. Алдын хүрээни бужартаткан соонда, беш ай эрткенде, Индира Гандини бодунун-на сикх камгалакчылары адып каапканнар. Ол дээрже ыдыктыг өжээн негээшкени деп сикх ниитилелдин хөй кезии хүлээп көргөн.

Индияның чону, эң ылаңгыя индулар Индира Гандиге дыка ынак болгаш, чурттуң шупту девискээринге сикхтерни эттеп-соп, өлүрүп эгелээн. Хөй сикх хүрээлери өрттедипкен. Сикх шериг кезектери офицерлерниң командылашы-биле үймээн үндүреринге белең апарганнар.

Чуртка хамааты дайыны хып үнери чайлаш чок апарган. Индияның ынчангы президентизи Сикх нациялыг Гиани Заила Сингх Индияның чазаның даргазынга Индира Гандиниң огу Раджив Гандини томуйлааны, сикхтерге удур хөдөмишкениннерни соксадырын телевидение дамчыштыр Радживтиң чондан дилээни ол бүгүнү соксаткан.

Күш көргүзөр чорук — күш-биле удурланыр чорукту тывылдырар. Бүгү делегейге билдингир политик чораан Индира Гандини ооң бодунун камгалакчылары сикхтерниң боолап өлүргени ону көргүскөн.

/ Ш. МОҢГУШ парлалга материалдарындан белеткээн.

| С.САРЫГ-ООЛДУН 115 ХАРЛААНЫНГА |

Тыва дылдың туураан шевери

Тываның уран чүүлүн, культуразын, ооң иштинде чечен чогаалды, улус өөредилгезин, ниитизибиле чырыдышкынны бодап келгеш, өндүр улуг үндезилекчи чогаалчывыс Степан Агбаанович Сарыг-оолду сактыры шуут албан апаар. Ооң бодунун арттырып каан сактышкыннарлыг чогаалдарына үндезилеп алгаш, кайгамчык чогаалчывыстың эге баямнарын сактып кээлинер. Ол 1908 чылдың ноябрь 17-де Өвүр кожунунуң Дус-Дагның Айлыгбай деп черге төрүттүнген (төрүттүнген чери Кадыгбай деп турар улус база бар).

Улуг-Түлүш Агбаан оглу Сарыг-оолдун намдары, аныяк чылдарына чедир, улуг хажыдышкын чокка «Аңгыроолдун тоожуунче» кирген деп болур. Авазындан анай чажында чарылгаш, өскүзүндөн өлбейн, Ары, Өвүр аразынга аалдар кезип, төрөлдөринин чанынга түрөп өскени, салым-чолунуң аайлажылгазы-биле моол бижикти өөренип алганы, алыс черле угаангыр-сагынгыры, уран сөске салымны, амыдыралче бижыг тура-сорукуту, бодунуң салым-чолун боду башкарып, чаа чүүлче чүткүлдүү-биле Кызыл хоорайга нам сургуулунче киргеш, оон Москваже орукту ажыдып алганы, өскүс оолдун, хуулгаазын тоолда Өскүс-оол ышкаш, эртем-билиглиг, аныяк тажы болу бергени ол чогаалда бижиттинген болгай.

Сарыг-оол Чөөн чүктүн ажылчы чоннарының коммунистиг университети азы КУТВ-ка 1930–1934 чылдарда өөрөнгөш, ону дооскаш кээрге, дораан-на «Реванэ шыны» солунуң редакторунга салып каан. Оон ТАР-ның Профэвилелиниң ТК-зының даргазы апаргаш, барык бүгү Тываны, талыгыр алдын уургайлары, Тожу, Мөңгүн-Тайга чедир, аът-тыг-чарылыг эргий кеззэн. Ол чоруп тура, чоннуң амыдыралы-биле улам хандыр таныжып, хей чогаалдарының темаларын, сюжеттерин, маадырларын тыпкан. Оон соонда тыва үжүк-бижикти непертердир, тыва улустуң аас чогаалын чыыр, тыва дылдың сөстүктөрин тургусчур, баштайгы тыва дылга өөредилге номнарын үндүрер улуг ажылчы киришкен дээш-ле чоруп бээр кайгамчык солун, төөгүлүг намдар ону манап турган...

С. Сарыг-оолдун чогаалче оруу канчаар ажиттынганыл? Бичиизинден-не тыва улустуң аас чогаалының дүп чок далайынга эштип-шымнып, ооң арыг аржаанынга каксып келген оолчугаш, бир эвес Тывага хувискаал өөскүвээн болза, чаңгыс чер чурттуу Түлүш Баазаңай ышкаш,

алызы барып улуг тоолчу, кожамык-ырлар чогаалчызы болур турганы шуут илдең. Тыва бижик чогааттынганда, ол Москвага өөренип турган болгаш, чүгле оон ээп келгеш, чогаал чогаадыр ажылче киргенин билип ап болур бис. Ынчаарга чогаалга бодунуң баштайгы бир шенелдезиниң дугайында ооң сактышкыны бар. 1930 чылдың чайынында Улуг-Хем кожунуң аныяктарының шылгалдазын эрттиржип чорааш, моол, орус үжүктөрүн холуп тургаш, тывалап баштайгы шүлүүн бижээн бооп турар.

ЭНДҮҢМЕЙГЕ

Шапкын суглуг Эйлиг-Хемниң Шавыгазы болурумгай.
Чаш-Хөө кызы Эндүңмейниң Чаңгыс ынаа болурумгай.

Агым суглуг Эйлиг-Хемниң Аңгыр кужу болурумгай.
Аңчы кызы Эндүңмейниң Артык ынаа болурумгай.

II

Хаактыг-Адыр белдирлешкеш,
Халап үер болза болзун!
Карам-биле аравыстан Каткы, чугаа үнзе-ле үнзүн.

Серлиг-септер белдирлешкеш,
Чайык үер батса батсын!
Сээң-не-биле аравыстан Сезик чугаа үнзе үнзүн!

III

Эйлиг-Хемниң хаязында Эзир чүглүг согун калды.
Эрге кара Эндүңмейде Эът-ле чүрээм чамды калды.

Куйлуг-Хемниң хаязында Кускун чүглүг согун калды.
Куспак чаштыг

Эндүңмейде Кудум-чамым бүрүн калды...

Оон-даа ыңай одуругларлыг, уланчылыг чүве деп, автор айыткан. Моон алгаш көөрге, улусчу аян-хөөн-биле бижээн баштайгы тыва лириктиг шүлүк «Эндүңмейге» деп болур-дур бис. Херек кырында бо шүлүктү авторнуң номнарына парлатпааны, чүгле сактышкынынга арттырганы харааданчыг.

1934 чылда «Шын», «Аревэ шыны», «Хостуг арат» солуннар редакцияларының чанынга чогаал бөлгүмү тургустунган, ооң кол өөренир темазы: «Чогаал деп чүл?» Башкызы А. Пальмбахтан 1935 чылдың март 4-те ол бөлгүмге онаалга алгаш, бижээн шүлүү «Эргешөлээ» эң баштай парлаттынган. Ам ол шүлүк-биле С. Сарыг-оолдун үш томнуг чогаалдар чыындызының поэзия кезээ болур 2-ги тому эгелеп турар. 1935 чылда 9 дугаар «Шын» солунга «Мээң төрөөн чуртум» деп чечен чугаазы үнген база 1935 чылдың январь 30-де «Төрөөн чуртка ынакшыл» деп чечен чугаазы үнген. 1937 чылда А.С. Пуш-

/ Алексеев, Варрав болгаш Степан Сарыг-оол

кинден очулгалар кылырынга идепкейлиг киришкен.

1940 чылдың июль 19-та АРН ТК-ның, ТАР Сайыттар Чөвүлелиниң, АРЭ ТК-ның каттышкан хуралына чогаалчылар бөлүүн тургузар дугайында доктаалды хүлээп алган. Ол хурал ук бөлүктү шуут-ла тургускан болгаш ооң киржикчилерин безин бадылап берген: Пюрбю, Сарыг-оол, Хөвөөмей, Эренчин, Саган-оол, Самба-Людун, Сундуй, Борбак-оол, Доржу, Кара-кыс, Диизеңмаа, Мунзук, Сарыг-оол (бөлүктүн даргазы). Ынчап кээрге 1942 чылда тыва чогаалчыларның эвилели тургустунар бетинде, ооң баштайгы хевири база турган боорда, ооң ажылын С. Сарыг-оол удуртуп турган-дыр.

Сарыг-оолдун сактышкынындан: «Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институтунга шуут ажылдап кирип алган мен: литература болгаш фольклор секторунуң эргелекчизи, эртем ажылдакчызы апардым. Аңаа чүгле-чечен чогаал, улустуң бурунгу, амгы аас чогаалы дээш ону сүрүп олурбас болгай. Институттун ниити арны, уг-шии-биле, хөөрөм чок: төөгүчү, фольклорист, лингвист, этнограф болу бээр. Өөредилге номнарын чогаадыр, словарь чыып түүлөп, эмгелеп кылыр, тыва орфографияны чогаадыр, оларын парлап үндүрер. Автор, редактор, корректор, консультант апаар. А чогаал бижиири, очулга кылыры – албан шагындан дашкаар болгай.

1942 чылда: мээң блокнотумга демдеглээним езу-гаар Тывада чогаал бижип турарларның саны 70 ажыг кижиге турган. Оларның аттарын адап, санын чугаалап, эки идепкейлиг бижиирин кыйгырып, санал берип-даа турдум...».

С.А. Сарыг-оол шүлүкчү, прозачы, драматург, очулдурукчу чораан. ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү. Тыва АССР-ниң

улустуң чогаалчызы, Тыва АССР-ниң литературазының болгаш уран чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы. Ооң адын Тыва Республиканың Чазак Даргазының чогаал шаңналы эдилеп чораан. «ХХ чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери» деп Күрүнө номунче ооң ады кирген. «Аңгыроолдун тоожуу» деп романы болгаш өске-даа чогаалдары ССРЭ-ниң улустарының болгаш делегей улустарының чээрби хире дылынче очулдуртунган. Орус болгаш даштыкы дылдарга чээрби ажыг ному үнген. Орус дылдан он ажыг номну, ооң иштинде А. Пушкинниң, Н. Некрасовтун, Т. Шевченконун, В. Маяковскийниң шүлүктөрүн, М. Горькийниң «Ава» деп романын, Ч. Айтматовтун «Джамия» деп тоожуун, өске-даа чогаалдарны тыва дылче очулдурган. Ниитизибиле алдан ажыг номнарны үндүргөн. Күш-ажылдың Кызыл тук, Улустарның найыралы, «Хүндүлелдин Демдээ» орденнер-биле шаңнаткан. Тыва АССР-ниң болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутады чораан. Тураан чогаалчывыс 1983 чылдың май 27-де бо ордан чоруп, өске оранче аъттаныпкан.

Бо бүгүдөн алгаш көөрге, С. Сарыг-оол бистиң чечен чогаалчывыстың, журналистикавыстың, профэвилел шимчээшкениниң, дыл, чогаал эртемниң, ном үндүрүлгезиниң баштайгыларының, үндезилекчилериниң бирээзи, ТАР үезинде тыва уран чүүл, культураны, өөредилге-чырыдышкынны тургусканнарның бирээзидир. Черле ынчаш, ТАР-га культура революциязы болуп турган үеде, 1930–40 чылдарда, тыва чогаалчылар оон мурнуку одуруунга чоруп, чаа республиканың культурулуг, чырыдышкынның, эртемниң... дээш хей янзы угланышкынның сайзыралына кончуг улуг үлүг-хуузу киригеннер.

С.А. Сарыг-оолдун тыва чогаалга кириген

салышкынының дугайында хей-ле шинчилелдер кылдынган, эртем ажылдары, статьялар, сактышкыннар бижиттинген, ооң чогаал ажылынга диссертациялар камгалаттынган. Ынчалза-даа ам-даа четпес деп бодаар мен. Мынчага чедир ооң чогаалдыкчы ажыл-чорудулгазының дугайында монография-даа чок, оода-ла ооң намдарын, чогаал ажылын көргүскен улуг хемчээлдиг ажыл-даа чок. С. Сарыг-оол аттыг республика чергелиг чогаал шаңналы база чиде берди. Чогаалчыга тураскаадып, Кызылда мүн-не бир чаа, узун-даа эвес кудумчуну адап каан. Степан Агбаановичиниң литературлуг тыва дылды тургузуп, сайзырадырынга кириген канчаар-даа аажок улуг салышкынын үнелеп, Сарыг-оолдун дылының словарын тургузары эргежок чугула деп бодаар мен. Ажыы-биле чугаалаар болза, Сарыг-оолдун уран-чечен дылы дег дыл ам катаптанмас. Бижимел дылче шилчилге үезинде көстүп келген, аас чогаалдың, чоннуң чеченин бодунга сиңирип алгаш, ону чогаалдың чечен дылы кылдыр хуулдурупкан шевер өгбевистиң дылы, ылаңгыя «Аңгыроолдун тоожуунуң» дылы, амгы тыва чогаалчыларга чедери болдунмас бедик үлегер болуп турар. Бодум хуумда ооң чогаалдарын номчуп олургаш, утказын билбесим азы даап билирим сөстөргө таваржы бээримни миннир апаар. А кайы хире сүүзүнүг, арыг, дириг, езулуг хуулгаазын тыва дыл ооң чогаалдарында барын бодап кээрге, ыңдыг үндезилекчи чогаалчывысты биске берген Дээр-Денгерге өөрүп четтирбес аргавыс чок!

А бодумну бодап көөрүмге, ооң бичии төрөөн чери Дус-Дага төрүттүнген бир төрөл салгакчызы, ооң кывыскан улуг одаандан бир чаштанчы дег мен.

/ Николай КУУЛАР,
Тываның улустуң
чогаалчызы.

АЛДАН-МААДЫР СУМУЗУНУҢ ХООЧУННАРЫ

«Кежээки хаяа» ансамблиниң ажил-ижи

Алдан-Маадыр сумузунга хоочуннар бөлүү тургустунган соонда, уран талантылыг, ыр-лаар, кожомыктаар, шүлүктээр салым-чаяанныглар ылгалып үнүп эгелээн. Оларга улуг назылыг энелеривис Маспын Килченовна Ондар, Дайыза Дамдыновна Ондар, Борбаанай Амчыгыровна Ооржак, Быстан-оол Сосканмаевна Монгуш хамааржыр.

Байырлыг хемчеглерде, езулалдар үезинде ырлажып, кожомыктай бээр угбайлар болгай. Олардан үлегер-чижек ап, оон шала биче назылыг хоочуннар чыгып, сүмелешкеш, чүгле ырының эвес, танцы-сам, уран чурулга, хөөмей-сыгыт, шоодуглуг көргүзүглерни база кириген. Ынчанга «Хөй киржикчилиг, шала делгем ансамблден тургузуп алзывыс-са чүл» — дээш, хөй-ниитижи, уран талантылыг пенсионер хоочуннары чыып, «Кежээки хаяа» деп ансамбльди тургустувус.

Баштай ансамбльдин кол өзөз үстүнде адаанывыс улуг назылыг энелер, хоочуннар, олар болган. Улуг назынныг хоочуннарывыстан аңгыда, хостуг, ажык үнүг уран чүүл көрүлделериниң каш дакпыр тиилекчизи Любовь Ооржак, езулуг эр, чоргаар үнүг Василий Ондар (чонда тарай берген ады — Ырлаар Денгей), өпей ырын тааладыр бадыра бээр Сүгдер Куулар, өткүт чараш үнүг Чечек Монгуш, орус, тыва ырыларны хоюңнадыр ырлажы бээр Мая Куулар, Ирина Монгуш, ынакшылдың ырыларын ындынналдыр сала кааптар Сержин Куулар. Ийиниң ырларын чараш хоюг,

чаржалаштыр ырылажы бээр Клавдия Донгак, Урана Ооржак, Ирина Монгуш, Допаа Болат — ыраажылар. Сцена кырынга янзы-бүрү омур-хевирлерниң күүседикчизи, бөлүктүң хөгжүм үдекчизи, сумунуң Соок-Ирейи — Валерий Ооржак. Аныктардан дудак чок ээлгир чараш самчылар — Дина Ооржак, Валентина Ондар болгаш уран номчулганың мастерлери — Зоя Монгуш, Зоя Дамба оларга чоргаарланып чоруур бис.

Мандолина, балалайка, гитара, барабан, шопулактар дээн ышкаш хөгжүм херекселдеринге баянның үделгези-биле хылдыг хөгжүм оркестрин тургузуп алгаш, танцы-самны, ырыларны үдеп, байырлыг кежээлерде ойнап, аян тудуп турдуvus.

Оркестрнин удуртукчузу Клавдия Социаловна, Зоя Хоолур-ооловна, Сендаш Суур-ооловна — мандолинага, Ирина Хоор-ооловна, Мая Дозур-ооловна, Дина Тулуш-овна — балалайкага, Валерий Ооржак, Борис Куулар — баянга ойнаарлар.

«Кежээки хаяа» ансамбль тургустунганындан бээр сумунуң, кожуунуң, республика чергелиг уран чүүл көрүлделеринге, культурлуг хемчеглерге доктаамал киржип, шаңнал-макталдыг черлерни ээлеп келдивис.

Кожуун чергелиг «Аа-шуу, декей оо!» деп мөөрей-фестивальга киришкеш, шаңналдыг черни алган. Ыраажывыс Любовь Ооржак лауреат атты чаалап келди.

Тиилелгениң 70 чылынга тураскааткан «Көк аржыылчыгаш» деп фестивалга 1-ги черни алгаш, рес-

» Арга-мергежил-
вис бедидип, өске

кожууннарның хоочун-

нары-биле ужуражып,

удур-дедир аалдажып,

дуржулга солчуп турар

бис.

публика чергелиг Кызыл-Мажалыкка болуп эрткен улуг мөөрейге кожуунувус адын камгалап кириштивис. Ынчан чаа-ла тургустунган хылдыг хөгжүм оркестри шаңналдыг черге кирген.

ТАР-ның тургустунганындан бээр 95 чыл оюнга тураскааткан «Тыва — бистиң өргээвис» фестивалга кожуун иштинге 2-ги черни алгаш, республика чергелиг Шагаан-Арыг хоорайга болган көргүзүгке шаңналдыг черни алдывыс.

2019 чылда Театр болгаш Куш-ажылдың кижизи чылга тураскааткан «Голова хоть седа — душа молода» деп фестивалга тиилээш, Хову-Аксынга кожууну төлээп кириштивис. Идипкейлиг киржилге дээш диплом-биле шаңнаттывыс.

Оон аңгыда, арга-мергежилвис бедидип, өске кожууннарның хоочуннары-биле ужуражып, удур-дедир аалдажып, дуржулга солчуп турар бис.

«Кежээки хаяа» ансамблиниң мурнунда салдыг сорулгалары көвей. Эң-не кол чүүл — концерттерге, байырлалдарга-даа кедер тыва идик-хевивис чаңгыс аай болзун деп сүмелешкеш, идик-хевивисти чаңгыс аайлап, четчелей бердивис.

Хөгжүм херекселдерин улгады берген улуска садып алыры берге айтырыг. Ынчангаш кожуунуң чагыргазындан, культура эргелелинден, ТР-ниң Культура яамызындан ажил-херээвистиң уламчылап сайзыраарыга деткимчеден көргүзерин дилээр-дир бис.

Кожуунуң сумуларын кезип, өске-даа кожа чыдар кожууннарның хоочуннары-биле аалдажып, ажил-амыдыралывыс айтыржып, арга-сүмеден ап көрзе, деп күзел база бар. Ол ышкаш аныяк-өскенни чагып-сургап, өөредип, арга-мергежилвис-ти оларга дамчыдып, деткир сорулгалыг бис.

/ Борис КУУЛАР,
Хоочуннар чөвүлелиниң
кежигүнү.

Үстүү-Хүрээ — шажынчы чуртталганың дөзү

2012 чылдың июль 23-те Үстүү-Хүрээниң ажыдыш-кынынга келген Камбы-лама Чамзы Геше келген аалчылар база чүдүкчүлөр октаргай-биле тудуш. Үстүү-Хүрээ делегейниң кайгамчык онзагай черлериниң бирээзи. Ол дээр-ле төөгү-дүр. 1984 чылдан тура Үстүү-Хүрээни октаргай камгалап, хүндүлөп турар.

Төөгүлүг ажыдышкында бүгү найыр-дойну эрттирип, саңны салып, оттуң ээзин чөмгөргөн. Арат чоннуң ыры-хөгжүмү, хо-

мус, шоор, сыгыт, каргыраа, хөөмей куттулуп-ла турган. Хөөмейжилер аңаа улуг сорулга-биле киришкеннер. Үстүү-Хүрээде тибет, моол дыл кырында философия, буддизм, астрология, медицина дээш өске-даа номнары база судурларны парлап турар. Үстүү-Хүрээ — шажынчы чуртталганың дөзү. Бо хүрээ бедик даглар-биле хүрээленген болгаш, улуг күштү, энергияны көвей чылдарда арат чонга тудуп, дузаны чедирер.

/ Галина РОМАНОВА,
Кызыл хоорай.

Урууң меңээ садар сен бе?

Эрткен неделяда, октябрь 20-ниң хүнүнде, найысылалдың төвүнде «Фикс прайс» садынының чанынга 2-ден 4 хар чедир назы-харлыг 5–6 хире бичии уруглар эдерткен аныяк херээжен кижини көрдүм. Ол денди аныяк болгаш бөдүүн кеттинген кижиге болду. Бир хар хире бичии чашты эмистиктеп олурар. Элдеп чүүл — эрткен-дүшкен кижилерден арнын чажыраар.

Бичии уруглар-биле ажилдап чораан болгаш, сонургап көргөш: «Бир урууңну меңээ садар сен бе?» — деп, баштактанып айтырамынга, ыыттавады. Ол үеде кудумчуда хөгжүм база денди дыңналып турган. Ыры дыңнаарына ынак болгаш, оларны-даа херекке албайн, ынаар чардыга бердим. Красноярскыдан келген православ шажынның улузу ырлажып турдулар. Көрүкчүлөр денди көвей.

Демги чаштарны уттуп-каш, арай кежээликтей сактып келдим. Ол та чүү

уруглар эдерткен кижиге? Та кайыын келген? Ынча көвей кымның ажы-төлү? Ол та чүү артистер? Бажым иштинде айтырыглар-ла хөй. Үе-шаг арай дүвүренчиг апарган болгай. Республикаже кан-дыг-даа кижилер кирип кээп болур. Оваарымчалыг болбас болза хоржок. Ону үе негеп келген.

Мен ол кижини полиция пунктузунга чугаалаар ужурулуг турган мен. Кайыын келген ынча хөй ажы-төлүл дээрзин хынаар турган. 30 хар иштинде аныяк херээжен кижиге арнын чажыраар болду. Ол чаштарның салымы дээш полицияга меделгээр чүвемни. Оларны чаңгыс мен эвес, чон база көргөн боор. Ах, кончуг-ла таарымчалыг үени эрттирген-дир мен. Ам-даа сураглап болур боор. Чаштардаа, херээжен кижиге-даа орус омактыг бе, азы цыган кижиге чадавас. Хоойлу-дүрүм ажил-дакчылары бо бөлүктү тып алыр боор.

/ Мария ТЮЛЮШ,
Кызыл хоорай.

/ Ансамбльдин улуг назылыг киржикчилери.

ВАКАНСИЯ! ВАКАНСИЯ!

ООО «СЗ Энергострой» срочно требуются:

- Водитель сидельного тягача MERCEDES-BENZ ACTROS, категории Е
 - Машинист тяжёлого гусеничного крана ДЭК-251
 - Начальник ПТО
 - Мастер бетонного завода и арматурного цеха
 - Крановщик на XCMG-XCT-25т
 - Разнорабочие
 - Столяр-жестянщик
 - Мастера СМР
- БРИГАДЫ: плотников-бетонщиков, каменщиков, отделочников, штукатуров, маляров
- Заместитель главного бухгалтера
 - водитель категории Е, на супер МАЗ для работы по городу.

☎ 8-913-351-51-40 (звонить в рабочее время)

📍 г.Кызыл, ул.Колхозная 2а

РЕКЛАМА +12

Компания РегБиз17 оказывает услуги бесплатной регистрации ИП и ООО с одним учредителем. Акция до 30 ноября 2023 г. при открытии расчетного счета ИП, вознаграждение 3000 рублей. Адрес: г. Кызыл, ул. Кочетова, д.34 «а», 5 этаж, офис 508. Тел.: 8(923)542-03-07

ИНН 170112800203, ОГРН 323170000017465 Реклама 12+

Издательский дом
ТМГ
ТЫВАМЕДИАГРУПП

объявляет
БОЛЬШОЙ РОЗЫГРЫШ ПРИЗОВ! »»

Подпишись на газеты:

"Шын + Тыванын аныктары" ИЛИ "Тувинская правда + Сылдысчыгаш"

на первое полугодие 2024 года с 15 сентября по 20 декабря 2023 года и прими участие в розыгрыше!

Условия:

- 1) оформить подписку в указанные газеты в любом почтовом отделении филиала ФГУП "Почта России" или на сайте podpiska.pochta.ru
- 2) прислать копию квитанции на эл.адрес: tyvamedia@bk.ru или 8-923-267-0749.
- 3) зарегистрироваться по номеру тел.: 8(39422)2-18-10.

Призы:

- термopот чайник,
- микроволновая печь,
- блендер погружной,
- блендер стационарный,
- электрочайники,
- сертификаты на музыкальное поздравление "От всей души" (телеканал Тува 24),
- сертификаты на сувенирную продукцию,
- сертификаты на подписку в газеты и журналы.

Получить розыгрыш, количество призов и порядок проведения можно узнать по адресу: г.Кызыл, ул.Красноармейская, 100, каб.309. Тел.: 8(39422)2-18-10, 3-33-22, 8-923-267-0749. ГАУ РТ "ИД "ТываМедиаГрупп" ИНН 1701062430

ТЕЛЕФОН ДЛЯ ЗАКАЗА:
8(394-22)3-33-22

г. Кызыл, ул. Красноармейская, 100, каб. 309.

ПЕЧАТЬ НА ОДЕЖДЕ

ВЫДЕЛИ СЕБЯ ИЗ ТОЛПЫ!

НАВЕДИТЕ КАМЕРУ:

2500 Р ХУДИ
599 Р ФУТБОЛКА + печать

Любые цвета

ТываМедиаГрупп

РЕКЛАМА 12+

Музыкальная передача на канале "Тува 24"
ОТ ВСЕЙ ДУШИ (ХӨГЖҮМНҮГ БАЙЫР)

17.00 - 19.00 17.00 - 19.00 8.00 - 9.00
ВТОРНИК / ЧЕТВЕРГ / СУББОТА

1 ПЕСНЯ
6 ФОТО
до 70 СЛОВ

3500Р

ПО АДРЕСУ:
г. Кызыл, ул. Красноармейская, д.100, каб. 309
tyvamedia@bk.ru
8(394-22)2-18-10 8-923-267-07-49

Стоимость дополнительного слова: 50 руб., фото: 150 руб., песни: 700 руб.

РЕКЛАМА 12+

НАВЕДИТЕ КАМЕРУ: <https://vk.com/public219781219>

ТМГ
Издательский дом
ТЫВАМЕДИАГРУПП

ТМГ
ТУВИНСКАЯ ПРАВДА
Тыванын аныктары
ШЫН
СЫДЫСЧЫГАШ
СЫДЫСЧЫГАШ

РЕКЛАМА, ПОДПИСКА, СОТРУДНИЧЕСТВО:
8(39422)2-18-10, 3-33-22
8-923-267-07-49
Отдел продвижения и продаж, 3 этаж, кабинет 309

РЕКЛАМА +12

СПОРТ

Хамыкты кайгаткан
бичии шыдыраачылар

Коломна хоорайның Коньки-жилер төвүнө октябрь 6-14 хуннеринде XIV делегей чергелиг "Коломна-ның бырыстаазы-2023" (Коломенская верста) деп шыдыраа фестивалына 30 региондан 500 ойнакчы киришкен.

Фестивальдың программасында 4 хевирниң турнири болган. Аңаа бистиң республиканың Кызыл хоорайда Немелде өөредилге төвүнүн башкызы база Россияның күрүне инструктору деп аттың эдилекчизи Сергей Түлүштүң бичии өөреникчилери шупту шаңналдыг черлерни алгаш, хамыкты кайгаткан.

Бичии шыдыраачыларның мурнундан тренер башкызы Сергей Түлүш Москвада Тываның төлөз черинге, тыва аныктарның оралакчы президентизи Аганак Монгушка, сенатор Дина Оюнга бичии шыдыраачыларны деткээни дээш өөрүп четтиргенин илереткен.

Программа езугаар фестивалга дөрт бөлүктүң турнирлерин эрттирген. А тур-

нир — шыырак дээн 9, 11, 13, 15 харлыг 179 элээдилер аразынга "Бүгү-россия чергелиг турнир". В турнир — опен-турнир. С турнир — Москва облазының блицке Кубогу. Д турнир — Москва облазының дүрген шыдыраага Кубогу.

Баштай А турнирге 13 харлыг кыс уруглар аразынга Анастасия Ооржак мөңгүн база 15 харлыгларга Арина Иргит хүлер медальдарга төлөптүг болганнар. Дараазында С биле Д бөлүктүң турнирлеринге ол-ла уруглар 2 хевирге чараш оюнну көргүскөш, 1-ги черни ап, чемпионнар болганы улуг чоргаарал. Улуг ойнакчылар аразынга 2 дугаар опен-турнирге 18 харлыг Болат Бадыраа 2 дугаар черни ап, мөңгүн медальды шаңналга алган.

Фестивальдың түңнелинде Арина Иргит биле Анастасия Ооржак Москва облазының Шыдыраа чөвүлелиниң президентизи Сергей Карякинниң холундан тускай байыр чедирген шаңналды алганнар.

Улаштыр Москвада ВД-

НХ-га, Шыдыраа эвилелиниң ажык турниринге дүрген ойнаар шыдырааның Д биле Е бөлүктөрүнө Полина Иргит биле Ачыты Күжүгет тиилекчилер болганы база катап тренер башкы Сергей Түлүштүң эки белеткелин бадыткап турар. Бичии шыдыраачыларывыс Москвадан келгеш, республиканың бирги чери дээш шыдыраа маргылдаазынга бирги черлерни алгаш, ам Сибирь девискээринин бирги чери дээш маргылдааларда белеткенип эгелээннер.

Эрте-бурун шагдан тура тыва кижини нарын, шириин бодалдыг мерген шыдыраа оюнунга ынак чорааны амгы үеде бистиң чаш ажы-төлү-вүсте салгал дамчып келген деп болур. Дагдыныкчы

башкының күзели база соңгаар ат-алдарлыг тренерлерниң сүмелээри болза, Кызылга тускай угаан-медерел сайзырадыр база шыдыраа талазы-биле тускай спорт школазын ажадары.

Чоннуң мурнундан бичии чемпионнарның ам-даа хей-ады бедип, хей-хей чедишкиннерлиг болурунга йөрээл салып курайлады-выс.

/ Алексей ЧАМБАЛ-ООЛ.

Дыштанылга үезинде
«Номчуңар-ла!»

Тываның школачыларын күскү дыштанылга үезинде чурттап турар чериниң аайы-биле ном саңнарынга өөредилгиг оюннар болгаш кичээлдер, мастер-класс-тар болгаш сонуганчыг номнар делегейи манап турар. Бо ажылды «Номчуңар-ла!» деп төлөвилелдин чорудуу-биле Түр үениң дыштанылга төптөри чорудар.

Кожууннар аразынга Түр үениң дыштанылга төптөрин ажадар бот-идепкейни «Чашкы шагның шапкынчылары» федералдыг төлөвилелди Тыва Республикага боттандырар сорулга-биле Регионнуң курулавырлар төвү биле ТР-ниң Культура болгаш Өөредилге ямыларының деткимчези-биле А.С. Пушкин аттыг Национал библиотека саналдаан.

Школачыларның күскү дыштанылганының бир дугаар хунунде Сүт-Хөл кожуунуң Суг-Аксында төп уруглар библиотеказының баазазына Түр үениң дыштанылга төвүн ажиткан. Ол ажылды

Суг-Аксы ортумак школаның директорунуң кижизидилге талазы-биле чөвүлөкчизи Чочагай Күжүгеттин бот-идепкейи-биле А. Ондар аттыг Культура бажыңы кады организастан.

Түр үениң дыштанылга төвүнүн бирги ажылчын хуну тулган эрткен: дыштанылга үезинде айыыл чок чорукту сагырының инструкциязын берген, таныжылга тренингизи, коллективтин демниг флешмобу, угаан сайзырадыр «Мээң чуртум — мээң Тывам» деп оюнуг беседа. Дыка хей уруглар номнарга чагыдылгалыг чанганнар.

/ Бистиң корр.

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

"Тыва медиатрупп" ПБ
ТР-ниң КАА

Кол редактор
С.Н. МОНГУШ.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүң адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каб. 2, каб. 206

РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-18-10
Солун чыскаакчылары:
А. К. Ооржак, А. Ч. Чамзырын —
2-17-94
Корректор: Ч. Н. Мачык,
А. А. Лагбы — 2-17-94
Харылзаа, информация техно-
логиялары болгаш массалыг
коммуникациялар адырынга
хайгаарал талазы-биле федерал-
дыг албаннун Енисей эргелели
«Шын» солуну 18.10.2022 чылда
бүрүткээн.
Бүрүткел дугаары —
ПИ № ТУ 24-01214

Солунну «Тываполиграф» КХН-ге
парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика,
Кызыл, Щетинкин болгаш Кравчен-
ко, 1).

Солунда парлаттыг материал-
дарның авторларының бодал-
дары редакцияның туружу-биле
дүүшлейн барып болур. Айыт-
тыг саннары болгаш өске-даа
фактылары, дыңнадылары дээш
авторлар боттары харыылаар.
Чагыдылга индекси:
хуу кижилерге — П6855,
организацияларга — П6860

Солун неделяда ийи катап үнер
(среда, суббота).

Номерни парлалгаже дужаганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 2-11-52
телефонче долгаар.

Солуннуң сайтызы:
shyntuva.ru

Электроннуг почтазы:
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Тираж
2440 кезек

2023 ЧЫЛДА «ШЫН»
СОЛУННУҢ ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:
ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР —
1282,9 рубль.

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 864 рубль.
Тел.: 8(39422)3-39-45, 2-18-10